

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. О. ПАЛАМАРЧУК

**Виклики модернізації в Україні:
політичні аспекти**

Монографія

Київ 2014

УДК 323:316.422(477)

П 14

Рекомендовано до друку
Вченою радою Національного інституту стратегічних досліджень
(Протокол № 7 від 2.10.2013 р.)

*За повного або часткового відтворення матеріалів
даної публікації посилання на видання обов'язкове*

Автор:

М. О. Паламарчук, к. політ. н.

Рецензенти:

Г. М. Яворська, доктор філологічних наук, професор;

Л. Є. Смола, доктор політичних наук, доцент

*За редакцією д. політ. н., професора,
заслуженого діяча науки і техніки України О. В. Литвиненка*

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Паламарчук М. О.

П 14 Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти : монографія / М. О. Паламарчук ; за ред. О. В. Литвиненка. – К. : НІСД, 2014. – 152 с.

ISBN 978-966-554-217-9

Досліджено політичний складник процесів суспільних перетворень, необхідних для забезпечення виходу України на траєкторію стабільного розвитку. Розглянуто напрями побудови основних дієздатних публічних інститутів, які створюють точку опори для конкурентної економічної діяльності і сприятимуть зростанню рівня публічності політики.

Проаналізовано можливі способи вирішення наявних проблем політичних реформ – дефіцит матеріальних ресурсів і соціального капіталу, складність здобуття й утримання реформаторами достатнього рівня підтримки населення і труднощі в узгодженні конкуруючих інтересів різних соціальних груп.

Монографія розрахована на широке коло фахівців, політиків, державних службовців, науковців, викладачів, студентів.

ISBN 978-966-554-217-9

© Майнові, Національний інститут
стратегічних досліджень, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
БАЖАНА МОДЕЛЬ: ГОЛОВНІ РИСИ	10
1.1. Прискорюючи модернізацію: проблема вибору зразків та імплементації практик	10
1.2. Порядок відкритого доступу як мета суспільних трансформацій	16
Висновки до розділу	36
РОЗДІЛ 2	
УКРАЇНА: ХВИЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА НИНІШНІЙ СТАН	38
2.1. Російська імперія. Нестабільний успіх навздогінної модернізації	41
2.2. Радянський досвід. Примусова модернізація	45
2.3. Пострадянські трансформації. Усталеність тимчасових рішень	56
2.4. Політико-економічна система України. Чинники нестабільності	68
Висновки до розділу	75
РОЗДІЛ 3	
ВИВІЛЬНЕННЯ ЕНЕРГІЇ КОНКУРЕНЦІЇ: ТРИГЕРИ Й РИЗИКИ	77
3.1. Напрями та проблеми модернізації в Україні	77
3.2. Суспільна підтримка реформ та проблема консолідації нових соціальних порядків	93

3.3. Авторитарна модернізація: оманлива простота	104
3.4. Агенти соціальних трансформацій в Україні: проблема формування та мотивації	113
Висновки до розділу	125
РОЗДІЛ 4	
РЕГІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ	
УКРАЇНСЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	128
4.1. Західний вектор: інтеграційний ідеал і реальність сусідства	130
4.2. Україна та Росія: спільність викликів, проблематичність спільної відповіді	135
4.3. «Міст між Заходом і Сходом»: проблеми конструювання	142
Висновки до розділу	144
ВИСНОВКИ	145

ВСТУП

Перед українським суспільством стоїть нагальний виклик – необхідність подолання системних кризових явищ одночасно в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах. Відповідні явища взаємопов'язані та взаємозумовлені. Тому численні спроби несистемних, ізольованих одна від одної реформ, які були реакцією на різні актуальні суспільні проблеми, здебільшого мали обмежений, а інколи і зворотний очікуваному ефект.

Значною мірою комплексність і гострота відповідних проблем в Україні породжені інерційністю, спонтанністю і стихійним характером розвитку суспільства, відсутністю у лідерів та інституцій, що ухвалюють рішення стратегічного характеру, чіткого бачення майбутнього країни. Говорячи про відповідне бачення, маємо на увазі не стільки уявлення про бажаний стан українського соціуму, скільки про реалістичні та здійсненні заходи, завдяки яким такого стану можна досягти.

Певною заміною власного бачення майбутнього була і частково залишається ідея єдиної Європи, яка істотно вплинула на всі європейські суспільства, одним із яких є й українське. Відповідний концепт, втілений в інтеграційному проєкті Європейського Союзу, передбачає мету, що має підтримку та певний мобілізуючий ефект в усіх регіонах України. Для охочих здійснювати інтеграцію з європейськими структурами доступна детальна інструкція щодо заходів із трансформації інституційної системи, викладена в *Acquis Communautaire*. У межах інтеграційної взаємодії з ЄС є можливість отримати зовнішню матеріальну й організаційно-інтелектуальну підтримку під час здійснення суспільних перетворень в Україні. Усі наведені чинники стимулюють до вибору саме цього шляху. Власне, досвід західних сусідів України, які вже є членами Європейського Союзу, додає такому варіанту наочності та привабливості і для експертів, і для пересічних громадян.

Проте детальні зовнішні рецепти модернізації здебільшого спрацьовують лише тоді, коли суспільства-реципієнти не надто відрізняються від суспільств-донорів. Україна, безперечно, є географічною та культурною частиною Європи. Водночас для неї шлях, який уже частково подолали центральноєвропейські суспільства, значно довший. Проблеми, які наша країна має вирішити, були розв'язані в сусідніх країнах уже досить давно або проявлялися у значно меншому масштабі. У цьому контексті варто згадати такі складні процеси, як незавершена консолідація української політичної нації, утвердження національної держави не на формально-інституційному рівні, а як ефективного інструменту реалізації національних інтересів, формування відповідального політичного класу. Усі ці проблеми в Україні можна вирішити, і вони вирішуються, але ігнорування їх наявності під час формулювання та реалізації національної політики неминуче призведе до її неефективності.

Водночас болгарський, румунський та угорський досвід свідчить, що входження до Європейського Союзу не можна розглядати як остаточну відповідь на виклики, які стоять перед суспільством. Згадані країни мають докласти неабияких зусиль, щоб наповнити реальним змістом можливість розвитку, що відкрилися після вступу до Євросоюзу. Понад те, участь в інтеграційному об'єднанні не сприяла швидкому вирішенню накопичених суспільних проблем. Запозичені задля необхідності досягти зовнішньополітичних результатів інститути, недостатньо вкорінені в суспільні практики, часто діють не надто ефективно. Слід усвідомити, що жодна зовнішня структура, навіть така потужна, як ЄС, не здатна забезпечити перетворення в суспільстві, яке до цього не готове, а подекуди і не прагне таких змін.

Не можна також оминати увагою і той факт, що пересічних громадян у ЄС приваблює європейська модель соціальної держави, у якій досить високий рівень добробуту був гарантований майже кожній особі незалежно від її індивідуальних зусиль. Схоже, що відповідна модель виявилася надто затратною навіть для значно більш розвинених економік, ніж українська. Країни ЄС мають змінюватися, і у процесі відповідних змін можуть втратити чимало з тих рис, які, власне,

і визначали переваги європейського шляху для багатьох українців.

Зазначене не варто трактувати як аргументи на користь вибору альтернативного вектора інтеграції. Входження в інтегративні об'єднання пострадянських держав у різних варіантах пов'язане або з консервацією існуючих політичних та економічних реалій, або знову ж таки зі спробами значно повільнішої «спільної інтеграції» з Європою. Природно, що навіть за оптимістичного сценарію у разі такого варіанта взаємодії ЄС із пострадянським простором інтенсивність та глибина відповідної інтеграції визначатимуться можливостями тих країн, які найменше до неї готові.

Тут ідеться про необхідність формування життєздатної стратегії втілення національних інтересів України – створення найбільш сприятливих умов для реалізації прав і свобод її громадян завдяки забезпеченню достатніх рівнів економічного розвитку та адекватної відповіді на безпекові виклики. Ця стратегія має бути максимально незалежною від зовнішньополітичної динаміки. Важливо знайти власний шлях до підвищення конкурентоспроможності нашої країни. Він не детермінований, але має відображати такі чинники, як сформована історично культура українського суспільства, становище, у якому воно перебуває нині, та ресурси, якими суспільство володіє. І, нарешті, будь-яка стратегія перетворень буде реалістичною лише за умови отримання суспільної підтримки, що передбачає пошук балансу інтересів різних соціальних груп, справедливого розподілу «видатків реформування» між ними.

Ця робота є спробою окреслити концептуальні засади одного з можливих варіантів побудови такої стратегії. Ідеться саме про найбільш загальні риси бажаних суспільних трансформацій. Цілком очевидно, що досить обґрунтовані пропозиції щодо змісту конкретних заходів для стимулювання суспільних перетворень потребують зусиль цілого колективу фахівців.

Так, у підготовці роботи «Модернізація України. Визначення пріоритетів реформ» узяли участь понад 40 експертів із різних громадських організацій. Значна частина із запропонованих ними заходів залишаються актуальними й донині. Водночас слід підкреслити, що їх бачення базується на ідеї

європейської інтеграції як «цементуючого містка між зовнішньою і внутрішньою політикою України, адже її зміст полягає насамперед не в дипломатичних діях, а в системних реформах, абсолютна більшість яких потрібні Україні безвідносно до того, коли вона стане членом ЄС і чи стане взагалі»¹. Понад те, попри окремі розбіжності в конкретних заходах із модернізації різних сфер суспільного життя, стратегія європейської інтеграції розглядається як невід'ємний складник відповідної політики на рівні керівництва держави².

Цілком поділяючи переконаність авторів згаданих робіт у необхідності модернізації і механізмів публічної влади, і всієї системи суспільних відносин в Україні, вважаємо за доцільне концентрувати увагу під час визначення її напрямів на здійсненності відповідних заходів та умовах, які для цього необхідно забезпечити.

Як підкреслює американський дослідник А. Етціоні, погодитися з тим, що наші можливості соціального інжинірингу обмежені, не означає здатися чи стати фаталістом. Навпаки, обмеження амбіцій та фокусування зусиль закладають передумови змін, тоді як надмірний оптимізм призводить до розбазарювання рідкісних ресурсів, і особливо – морального та політичного капіталу, яких часто не вистачає в суспільствах, які потребують перетворень. Що обмеженіші ресурси, то важливіший самоконтроль і ретельний вибір цілей і засобів, то дорожче обходяться помилки.

Можна цілком погодитися і з іншим його твердженням: завдання соціального інжинірингу мають обиратися за тим самим принципом, як відбувається сортування потерпілих під час катастроф. Деякі бажані цілі не можуть бути досягнуті, тож не потрібно навіть намагатися це зробити. Деякі завдання будуть вирішені навіть без сторонньої допомоги, і від неї слід утриматися, навіть якщо вона могла бути корисною. І, нарешті, деякі ретельно відібрані цілі, особливо ті, де невеликі внески сприятимуть досягненню істотних результатів, і заслуговують

¹ *Модернізація України. Визначення пріоритетів реформ : проект до обговорення / І. Коліушко, В. Тимошук, О. Банчук [та ін.]. – К. : Мережа підтримки реформ, 2009. – С. 67.*

² *Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – 432 с.*

на першочергову увагу. Лише із прогресом у їх досягненні ресурси можуть бути спрямовані й на інші цілі³.

Практична реалізація такого підходу до суспільних трансформацій досить складна і навіть болюча. Однак без цього українське суспільство ризикує залишитися у стані, коли численні ініціативи, нехай навіть реалізовані з найліпшими намірами для досягнення суспільно важливих цілей, виснажують його ресурси, не забезпечуючи стійкого поліпшення ситуації.

³ *Этциони А.* Меньше значит больше: нравственные достоинства политического минимализма / Амитай Этциони ; пер. с англ. В. Иноземцева // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Европа, 2010. – С. 251–252.

РОЗДІЛ I

БАЖАНА МОДЕЛЬ: ГОЛОВНІ РИСИ

1.1. Прискорюючи модернізацію: проблема вибору зразків та імплементації практик

У сучасному масовому суспільстві розвиток може бути стимульований переважно через формування чи трансформацію суспільних інститутів. Саме «набори правил, що існують у соціальній реальності у формі повторюваної поведінки, яка підпорядковується цим правилам»⁴, забезпечують можливість впливу на значні прошарки населення, а не лише на дії окремих груп та індивідів. Інститути типологізують поведінкові схеми, забезпечуючи певний «стандартизований» підхід до соціальних взаємодій, та надають таким взаємодіям певного вектора. Вони також сприяють розширенню пропускної спроможності та стабілізації каналів соціальної комунікації, якими поширюються ефективні практики або надходять сигнали про наявні проблеми.

Особливу роль інститутів наочно підтверджено своєрідними історичними експериментами – прикладами «розщеплених» суспільств, які з певного моменту розвивалися у приблизно однаковому середовищі паралельно, формуючи відмінні інституційні системи. Крім найбільш відомих пар Федеративна Республіка Німеччина/Німецька Демократична Республіка та Республіка Корея/Корейська Народна Демократична Республіка, варто згадати наочні відмінності між Домініканською Республікою і Республікою Гаїті, розташованих на однойменному острові в Карибському морі⁵. У двох останніх випадках результати функ-

⁴ *Keman H. Political institutions and public governance / Hans Keman // R. Czada, A. Héritier, H. Keman (eds.) Institutions and political choice. On the limits of rationality. – Amsterdam : VU University Press, 1998. – P. 111.*

⁵ *Даймонд Д. Зброя, мікроби, харч: про витоки нерівностей між народами Джаред Даймонд ; пер. з англ. Т. Цимбал. – К. : Ніка-центр, 2009. – С. 424.*

ціонування відмінних суспільних систем помітні навіть візуально, за інтенсивністю штучного освітлення на нічних супутникових фотографіях.

Водночас конструювання інститутів є амбітним завданням унаслідок наявності потреби врахування значної кількості чинників, досить часто неочевидних. Тому необхідною, але недостатньою умовою будь-яких реформ є усвідомлення бажаного стану і способів, за допомогою яких його планується досягти. Своєю чергою проблема визначення точних бажаних характеристик ускладнюється пропорційно ускладненню системи, яку прагнуть змінити.

Крім того, конструювання інститутів не можна розглядати як абстрактне інтелектуальне завдання. Соціальні трансформації пов'язані зі зміною та пошуком нового балансу конкуруючих інтересів, а тому є серйозним конфліктогенним чинником. Виразники відповідних інтересів намагатимуться спрямувати соціальні трансформації у вигідному для себе напрямі або блокувати невідповідні для них зміни. Досить часто відповідні процеси відбуватимуться в латентних формах, а в багатьох випадках виявляються *a posteriori*, коли певний проект уже зазнав серйозних проблем.

Саме тому не надто ефективним на практиці виявився на перший погляд найлегший і найбільш очевидний спосіб прогресивних перетворень – взяти приклад з «успішних зразків» та спробувати їх відтворити. Такий шлях – найбільш поширена помилка модернізаторів, зокрема й тих, що діяли на українських теренах. Корінь проблеми – в абсолютизації технічних та організаційних аспектів модерних практик, які самі по собі мають досить обмежений ефект і повинні бути рецепійовані суспільством, у якому очікується їх упровадження. Як свідчить історична практика, в абсолютній більшості випадків процес відповідних суспільних трансформацій має значно складніший характер, ніж розраховують його ініціатори, а кінцевий результат часто суперечив меті відповідних перетворень.

Існують історичні особливості розвитку кожного суспільства, які істотно ускладнюють некритичне застосування іншими набутого ними досвіду. Одним із яскравих прикладів є спроби більшості латиноамериканських країн у XIX ст. «імпортувати» систему відносин між виконавчою та зако-

нодавчою владою, що сформувалася у Сполучених Штатах Америки. Водночас без ефективної судової гілки влади, чия незалежність була забезпечена системою англійського права й поширенням поваги до принципу верховенства права в середовищі еліти, успадкованих США від Британії, результатом запозичення стало лише формування численних «президентських» диктатур⁶.

Успішність та ефективність будь-якого зразка завжди відносна, а процес формування суспільних інститутів лише частково керований. У структурі будь-яких інститутів, у їх внутрішній будові та зовнішніх взаємозв'язках залишаються сліди характерних для конкретного соціуму проблем, конфліктів і політичних компромісів, спрямованих на їх вирішення. Структури інституту, які виникли випадково, «фіксуються» пов'язаними з ними структурами, що сформувалися пізніше, оскільки останні включають перші як елемент загальної конструкції⁷. Водночас у розвиненій інституційній системі окремі інститути доповнюють один одного, формуючи неперервний інституційний простір. Нові, зокрема «спроєктовані» з використанням зарубіжних зразків інститути вступають у складні й суперечливі відносини з існуючими інститутами, зокрема неформальними⁸.

Іноді певні форми інституційного дизайну є результатом не найбільш ефективних рішень, які не виправляються з огляду на інерцію. Негативний вплив таких особливостей певним чином компенсується у країні походження інституту (наприклад, культурними установками або наслідком функціонування інших інститутів), але виявляється при некритичному запозиченні в суспільстві-реципієнті. Приклад, функціонування мажоритарної системи виборів у Великій Британії не породжує проблем, наявних у пострадянських країнах,

⁶ *Юридична* енциклопедія: в 6 т. / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. – С. 458–459.

⁷ *Патцельт В.* Еволюція інститутів, морфологія і уроки історії. Можна ли извлекать уроки из истории? / В. Патцельт // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С. 59.

⁸ *Куприяшин Г. Л.* Модернизация государственного управления: институты и интересы / Г. Л. Куприяшин. – М. : Изд-во Московского университета, 2012. – С. 103.

у яких вона запроваджувалася (вразливість до застосування адміністративного ресурсу, ослаблення ролі партій, надмірна політична фрагментація парламенту тощо).

Крім того, існує проблема визначення особливостей, які, власне, дали змогу досягти успіху, а не стали його результатом. Необхідність розрізнення умов та характеристик, які забезпечили успішну модернізацію, і тих, що стали її плодами, зумовлена потребою вибору практик, які мають намір запозичити реципієнти зарубіжного досвіду. Помилка в цьому виборі може призвести до безрезультатних витрат обмежених ресурсів на заздалегідь приречені спроби формування структур, які ще не мають соціальної основи. Водночас органічність зв'язків між різними суспільними інститутами в більшості випадків робить визначення інструментів розвитку й засобів вирішення соціальних проблем, істотних та випадкових характеристик інституційного дизайну досить складним.

У процесі запозичення інститутів важливу роль відіграє також часовий чинник. Модерність є, за вдалою метафорою польсько-британського дослідника З. Баумана, «плинною», вона постійно змінюється, до того ж нелінійно⁹. Відповідно для будь-кого, хто намагатиметься здійснити «навздогінну» модернізацію, постане не лише досить серйозний виклик більш швидкого розвитку, ніж розвиток суспільств, які стали піонерами модерну або здійснили успішну модернізацію раніше, – ще більш складна для вирішення проблема полягає в тому, що у тривалій перспективі напрям подальшого руху таких суспільств слабо передбачуваний (навіть для інсайдерів, а не зовнішніх спостерігачів). Відповідно заходи чи інститути, що довели свою успішність на практиці, на момент їх запровадження в іншому суспільстві вже можуть стати нефункціональними. У гіршому випадку через ефект «інституційної пастки» соціум може зафіксувати власне відставання й обмежити ресурси для свого подальшого розвитку.

Змінна, тобто така, що перебуває у процесі постійного розвитку, природа феномену модернізації відобразилася і в еволюції наукової рефлексії цього суспільного явища. Класична

⁹ *Бауман З.* Текущая модерность: взгляд из 2011 года / Зигмунт Бауман // ПОЛИТ.РУ. – 2011. – 6 мая [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2011/05/06/bauman/>

теорія модернізації була сформульована в 1950–1960 рр. і зосереджувалася на переході від аграрного до індустріального суспільства. З-поміж постулатів цієї концепції можна відзначити єдиний «нормальний шлях» до розвиненої сучасності, на стадії якої класові конфлікти загасають і замінюються політичним плюралізмом, нації набувають толерантності і спокійно асимілюють меншини, в економіці відбувається перехід до етапу стабільної безкризової динаміки зростання, масове споживання задовольняє потреби населення. Водночас надмірна універсалізація західного, насамперед американського і британського досвіду, наявність імпліцитної ідеологічної функції, пов'язаної з необхідністю конкурувати із соціалістичними ідеями в пост-колоніальних країнах, зумовили обмеженість класичної теорії модернізації¹⁰.

На ідеях про важливість міжнародної взаємодії під час всесвітньої модернізації наголошували теорії залежності, пов'язані з посиленням уваги до країн з недостатніми модернізаційними досягненнями. Світ-системний аналіз ґрунтувався на пріоритеті у процесах модернізації глобальної системи, а не внутрішніх чинниках окремого суспільства чи держави. Сама ця система конституювалася як сукупність капіталістичного світо-господарства, визначеного відносинами центру та периферії, і політичної структури, сформованої з включених у міжнародну систему держав. Власне модернізація в окремих країнах може розглядатися як територіальна експансія цієї структури внаслідок послідовної інкорпорації у наявну в ній систему розподілу праці нових регіонів¹¹.

Уже в 70–80 роках ХХ ст. подальший розвиток суспільств у розвинених країнах сприяв появі постмодерністських підходів до аналізу нової соціальної реальності та перспектив її подальших змін. Під час досліджень, що тривають донині і стосуються різних аспектів модернізації, формуються і розвиваються численні її теорії. Теорія екологічної модерніза-

¹⁰ *Дерлугьян Г.* Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Георгий Дерлугьян – М. : Изд-во. Института Гайдара. – 2013. – С. 339–344.

¹¹ *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: социология XXI века / Иммануэль Валлерстайн / пер. с англ. ; под общ. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2003. – С. 50, 261.

ції зосереджується на гармонізації імперативів забезпечення збереження довкілля та економічного розвитку. Теорія рефлексивної модернізації, що запровадила термін «суспільство ризиків», наголошує на деліберативному вдосконаленні суспільства за контрастом зі стихійними модернізаційними процесами минулого.

Здійснюються дослідження в руслі теорій триваючої модернізації, теорії множинних модерніт, теорії вторинної модернізації¹². Таким чином, термін «модернізація» в суспільних науках розширився від свого первісного значення – процесу трансформацій традиційного суспільства в модерне. Його можна застосовувати і для позначення безперервного нині процесу пристосування політико-економічних систем до нових викликів, які перед ними постають. Водночас найчастіше цей термін вживається не щодо спонтанних змін, а стосовно свідомих спроб здійснення реформ для подолання стану відставання від найбільш ефективних на цей момент політичних, економічних чи соціальних практик¹³.

Уже сама множинність наукових підходів до процесів модернізації є одночасно свідченням складності досліджуваного феномену і відсутності, а скоріше, навіть принципової неможливості формулювання якихось універсальних рецептів забезпечення бажаного темпу та напряму суспільних трансформацій.

Важливо також, що різноманіття успішних держав, які істотно відрізняються за економічними, політичними, соціальними характеристиками, додатково ускладнює вибір для здійснення прямих інституційних запозичень. Різниця у природі викликів, що стояли перед різними суспільствами, історичні й культурні особливості кожного з них призводили до різних варіантів реалізації стратегій розвитку. Відповідно для визначення бажаної мети суспільних трансформацій необхідний пошук спільних рис між успішними модерними соціумами. Сукуп-

¹² *Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае* / глав. ред. Хэ Чуанци ; пер с англ. под общ. ред. Н. И. Лапина. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2011. – С. 35–40, 92–96.

¹³ *Політологічний енциклопедичний словник* / упорядник В. П. Горбатенко, за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К. : Генеза, 2004. – С. 364–365.

ність таких спільних рис може розглядатися як каркас бажаної моделі, що має стати результатом суспільних перетворень, тоді як її конкретні риси визначатимуться специфікою українського суспільства.

1.2. Порядок відкритого доступу як мета суспільних трансформацій

Певну концептуалізацію основних характеристик і успішних, і менш розвинених суспільств запропоновано в міждисциплінарному дослідженні американських учених Д. Норта, Д. Уолліса та Б. Вайнгаста. Вони виокремлюють два основні типи соціальних порядків – природної держави та порядку відкритого доступу. Природна держава вирішує проблему насилля у спільноті завдяки створенню пануючої коаліції. Її члени погоджуються поважати привілеї один одного, у т.ч. право власності та доступ до певних видів діяльності. Політична система природної держави маніпулює економічною сферою для створення ренти, яка потім забезпечує політичний порядок. Водночас перерозподіл ресурсів усередині пануючої коаліції через вплив різних чинників може призводити до необхідності перерозподілу привілеїв та ренти, що, своєю чергою, може спричинити розпад коаліції і взаємне використання насилля.

Натомість у порядках відкритого доступу консолідована організація військових і поліцейських сил підпорядкована контролю політичної системи, інститути якої обмежують нелегітимне застосування насилля. Контроль над політичною системою відкритий для будь-якої групи й оспорується через використання формальних конституційних процедур. Індивіди на основі безособовості мають право створювати організації для участі в найрізноманітніших видах економічної, політичної та суспільної діяльності. Здатність формувати організації за бажанням, без схвалення з боку держави, забезпечує можливість ненасильницької конкуренції в політиці, економіці та інших сферах суспільного життя.

Усі суспільства з порядками відкритого доступу з'явилися внаслідок трансформації природних держав. Водночас останні можуть здійснити такий перехід лише після того, як набудуть певних порогових характеристик. З-поміж відповідних характеристик необхідно виділити наявність верховенства права,

принаймні для еліт, постійно існуючі форми публічних і приватних організацій, консолідований політичний контроль над збройними силами¹⁴.

Остання передумова могла з'явитися завдяки «професіоналізації управління насильством»¹⁵. Ускладнення військових технологій забезпечило вирішальну перевагу при організованому застосуванні насильства організаціям, очоленим професійними військовими. Натомість саме існування таких організацій залежало від регулярних постачань матеріальних ресурсів, організованих цивільними структурами. Водночас слід наголосити, що цивільний контроль не обов'язково є демократичним, і аналогічні за змістом інновації в управлінні насильством в одних суспільствах зумовили перехід до порядків відкритого доступу, а в інших – забезпечили більшу стійкість природних держав. В останньому варіанті концентрація інструментів насильства суттєво підвищила ризики від його застосування для учасників правлячих коаліцій, стимулюючи їх до більш наполегливого пошуку компромісів із суперечливих питань.

Водночас навіть у наш час для багатьох держав забезпечення ефективної монополії на насильство залишається нездійсненним завданням через неефективність їх інститутів та особливості природного середовища на їх території. Ідеться про наявність ізольованих чи слабо досяжних регіонів, таких як гірські масиви, великі площі лісів тощо, де переваги регулярних сил у озброєнні та дисципліні частково нівелюються проблемами постачання й управління. Також слід наголосити, що із двох зазначених чинників головним є саме соціальний, а не географічний аспект. Адже корені збройних громадянських конфліктів – у неспроможності або небажанні держави забезпечити безпеку й добробут для всіх своїх громадян, що призводить до прийняття насильницьких стратегій частиною

¹⁴ Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Дуглас Норт, Джон Уоллис, Барри Вайнгаст ; пер. с англ. Д. Узланер, М. Марков, Д. Расков, А. Раскова. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2011. – С. 63–76.

¹⁵ Huntington S. P. The Soldier and the State. The Theory and Politics of Civil – Military Relations / Samuel P. Huntington. – London : Harvard University press, 1985. – P. 15.

соціальних сил, які почуваються дискримінованими або пригноченими¹⁶. Як продемонстрував розвиток конфліктів у Лівії та Сирії, навіть найсприятливіші для застосування модерних збройних сил терени не є гарантією ефективності політики залякування авторитарними режимами власного населення.

У політико-правовому сенсі гарантією ненасильницького характеру політичної конкуренції є конституціоналізм. Відповідне поняття, яке є ціннісно-навантаженим, може позначати різні явища, а наявність конкуруючих підходів визначена насамперед відмінностями у гносеологічних й аксіологічних установках дослідників¹⁷. Тому в межах завдань цієї роботи конституціоналізм розглядається як теорія і практика суспільного устрою, що передбачає обмеження влади держави гарантіями прав та свобод людини, політичного плюралізму, а також недопущення концентрації повноважень через застосування принципу розподілу влади¹⁸.

Можна цілком підтримати позицію російського дослідника В. Пастухова, згідно з якою міркування про конституціоналізм поза контекстом Нового часу, поза зв'язком з ідеями європейського просвітництва й натхненної ними європейської революції будуть контрпродуктивними. Конституціоналізм дієвий лише за умови, якщо суспільство буде пронизане ідеєю приборкання насилля, породженого революційними трансформаціями¹⁹. Лише в такому разі буде уможливлено заповнення (що супроводжувалося б досягненням політичних компромісів) неминучих у будь-якій писаній конституції лакун насамперед на основі права.

¹⁶ *Dodouet V. Nonstate Armed Groups and the Politics of Postwar Security Governance / Veronique Dodouet // Monopoly of Force. The Nexus of DDR and SSR / ed. by Melanne A. Civic, Michael Miklaucic. – Washington D. C. : National Defense University Press, 2011. – P. 4.*

¹⁷ *Варламова Н. Конституціоналізм: варіативність поняття / Наталія Варламова // Сравнительное конституционное обозрение. – 2011. – № 5. – С. 48–57.*

¹⁸ *Страшун Б. Конституціоналізм: ідеал, реальність і можлива перспектива / Борис Страшун // Сравнительное конституционное обозрение. – 2011. – № 5. – С. 43–47.*

¹⁹ *Пастухов В. Революція і конституція. О советских истоках российского конституционализма / Владимир Пастухов // Сравнительное конституционное обозрение. – 2011. – № 1. – С. 157–159.*

Суть конституціоналізму полягає насамперед в обмеженні (самообмеженні) ситуативно сильнішого суб'єкта політичного процесу. Сторони політичних конфліктів мають бути переконані, що опоненти, які порушують їхні інтереси, не мають на меті їх ліквідації. Тут ідеться не лише про фізичну безпеку учасників соціальних процесів, а й про гарантії подальшої політичної суб'єктності, можливості надалі відстоювати власні позиції щодо інших питань. Реальні сподівання на майбутні перемоги роблять будь-яку поразку неостаточною та відповідно хоч і не бажаною, але прийнятною.

Навпаки, ситуація боротьби за виживання є природною межею права, поза якою воно припиняє діяти. У такій ситуації будь-яке правове регулювання процедур буде неефективним, а позитивне право, зокрема й норми конституції, використовуватиметься учасниками конфронтаційного політичного процесу переважно для легітимації власних дій, тоді як реальні наслідки такого процесу визначатимуться переважно наявним балансом сил і результативністю залякування опонентів.

За період, що минув із часів його зародження, конституціоналізм істотно розширив власний ареал існування, вийшовши за межі європейської культури. Водночас очевидно, що таке розширення відбулося завдяки запозиченню й адаптації відповідної соціальної інновації, а мотиви відповідного запозичення диктувалися насамперед потребою запобігти силовій політичній конкуренції.

Суспільства з порядками відкритого доступу найбільш успішні в реалізації модернізаційних проектів. З огляду на швидкозмінне політичне, соціальне та економічне середовище, яке постійно породжує нові виклики, для кожної країни актуальною є метафора – «навіть для того, щоб просто стояти на місці, необхідно швидко крокувати вперед». Усі успіхи, а відповідно й ефективність суспільних інститутів, що забезпечили їх досягнення, тимчасові.

Порядки відкритого доступу забезпечують можливість постійної ревізії, пошук нових можливостей, уникнення «пастки субоптимальності» – прийнятної нині ситуації, що забезпечується значним звууженням можливостей соціуму в майбутньому.

Окремі автори навіть ототожнюють термін «модернізація» із процесами здійснення суспільствами переходу до порядків відкритого доступу²⁰. Водночас стабільне існування упродовж кількох десятиріч цілком модерних суспільств, що ґрунтувалися саме на свідомому обмеженні конкуренції, принаймні у певних сферах, свідчить, що модернізацію варто розглядати як більш широкий суспільний феномен. Понад те, успішний економічний розвиток таких країн, як Китай, В'єтнам чи Сингапур, ставить серйозне питання про можливість стабільного співіснування і навіть взаємодоповнення суспільств із різними соціальними порядками. Складні соціальні процеси в економічно розвинених суспільствах з обмеженою політичною конкуренцією, такі, наприклад, як поступове, хоча й суворо дозоване розширення сфери змагальності в публічній політиці в Китайській Народній Республіці²¹, не дають змоги відповісти на це питання однозначно.

Принаймні нині можна констатувати, що коло держав, у яких існують порядки відкритого доступу, поступово, але неухильно розширюється. Через розмитість згаданих раніше порогових характеристик порядків відкритого доступу поширеною є проблема «напівпорожньої чи наполовину наповненої склянки» (чи в конкретному випадку можна говорити про зрілу природну державу або перехідний стан до альтернативного соціального порядку). За оцінками окремих дослідників, у відповідній зоні перебуває до 100 держав, тобто близько половини від їх кількості²².

Власне, й самі автори концепції наголошували, що перехід до порядків відкритого доступу не є автоматичним результатом розвитку продуктивних сил у суспільстві або зростання ступеня його складності. Принаймні частково відповідний пе-

²⁰ Боярчук Д. Цікава реформістка або Чому влада не хоче і не може робити реформи? / Д. Боярчук, В. Дубровський // Дзеркало тижня. – 2012. – № 10. – С. 8.

²¹ Jun Z. China's Hidden Democratization / Zhang Jun, Garry H. Jefferson // Project Syndicate. A World of Ideas. – 2013. – 15 March [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.project-syndicate.org/commentary/the-inevitable-reform-of-chinese>

²² Воскресенський А. Д. Соціальні порядки і простір світової політики (Історическа еволюція світової системи) / А. Д. Воскресенський // Поліс. Політическіе ісследованія. – 2013. – № 2. – С. 10–12.

рехід пов'язаний із вольовими рішеннями еліт, які, своєю чергою, ухвалювали їх, діючи з егоїстичних мотивів. У певний момент пануючій коаліції просто стає вигідніше здійснити інституалізацію доступу до інструментів економічної та політичної конкуренції, гарантувавши вищу стійкість системи, а часто й отримати нові можливості. «Ніщо не штовхає суспільство, яке знаходиться на порозі, до здійснення переходу»²³.

Разом з тим саме існування суспільств із порядками відкритого доступу є постійним викликом легітимності природних держав. До появи таких суспільств стабільність розвинених природних держав забезпечувалася юридичними нормами дискримінаційного характеру (наприклад, про станові привілеї). Нині, якщо не враховувати нечисленні, фактично реліктові випадки традиційних монархій, у яких верховна влада зазвичай пов'язана з релігійним складником²⁴, усі існуючі природні держави принаймні імітують наявність у них порядків відкритого доступу.

Як наслідок, конституційні й законодавчі акти таких держав містять декларативні норми, які передбачають можливість конкуренції за владу та встановлюють права громадян. На практиці збереження режимів відбувається за рахунок використання квазіправових заходів (таких, наприклад, як «боротьба з екстремізмом» у доволіно розширеному тлумаченні цього терміна) чи взагалі протиправних дій (фальсифікація виборів, позасудові розправи над політичними опонентами тощо).

Довгострокове підтримання легітимності таких режимів можливе лише за умови їх відносно високої ефективності в забезпеченні безпеки, добробуту й економічного розвитку суспільства. Останній, своєю чергою, за сучасних умов потребує конкурентної економіки (якщо не брати до уваги винятки, які становлять відносно нечисленні країни – експортери цінної сировини, насамперед викопних вуглеводнів). Водночас за-

²³ *Норт Д.* Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Дуглас Норт, Джон Уоллис, Барри Вайнгаст ; пер. с англ. Д. Узланер, М. Марков, Д. Расков, А. Раскова. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2011. – С. 75–77.

²⁴ *Васильев А. М.* Рецепты Арабской весны: русская версия / Алексей Васильев, Николай Петров. – М. : Алгоритм, 2012. – С. 53.

провадження серйозного простору для ринку, що передбачає наявність постійного наперед не визначеного перерозподілу економічних ресурсів, створює дуже серйозні виклики для збереження політичного контролю над суспільствами з боку правлячих режимів.

Концепція порядку відкритого доступу етично нейтральна. Результати політичних та економічних процесів у суспільстві, організованому відповідним чином, завжди матимуть неостаточний характер, оскільки реалізації тієї чи іншої програми більш-менш успішно протистоятимуть її опоненти. Такий стан створює серйозні проблеми для втілення в життя цілісних, довготривалих проектів без внутрішніх суперечностей, навіть попри наявність інститутів, що забезпечують певний рівень наступності, таких як деполітизована державна служба. До певної міри рівень відповідного виклику може знижуватися в разі наявності елітного консенсусу, функціонування неpubлічних структур координації інтересів або існування неpubлічних функцій в окремих органів влади (таких як вищі палати парламентів). Водночас ефективність такого управління часто знижується через брак його легітимності та постійно наявної можливості розриву домовленостей чи отримання доступу до влади суб'єктами, які не є учасниками попередніх домовленостей.

Італійський дослідник Д. Дзоло, говорячи про проблему керованості постіндустріальних суспільств, указує, що множина суб'єктів зі своїми політичними запитам та конкуренція між антагоністичними вимогами викликають перевантаження політичної системи і призводять до паралічу її здатності ухвалювати рішення в павутині різних форм тиску й вето, що суперечать одне одному.

Відповіддю на цей виклик стає метод роботи «слабкого уряду», який свідомо орієнтується на взаємосуперечливі та змінні цінності і розглядає рівновагу системи як незалежну змінну, ставлячи собі за мету зниження тиску та ризиків. Учений підкреслює, що в режимах, які розглядаються як демократичні, зростання функціональної диференціації вимагає відкритого обмеження політичної системи, за своєю природою монархічної та необмеженої, і визнання функціональної автономії інших соціальних підсистем (економічних, наукових, релігій-

них, а також сфери приватного життя). Множинність центрів влади функціонально взаємопов'язана з великою кількістю автономних соціальних доменів²⁵.

Викликана складністю сучасного суспільства проблема керованості не може бути адекватно вирішена простим посиленням повноважень певного центру влади, адже його діяльність фактично означатиме примусове спрощення об'єкта управління. Брак потенціалу для вирішення тих чи інших актуальних проблем, таких, наприклад, як забруднення навколишнього середовища та виснаження природних ресурсів, намагаються подолати, доповнюючи традиційний інструментарій державної влади активністю інших акторів, зокрема і транснаціональних. Водночас досі не вирішена проблема політичної відповідальності нових акторів²⁶ є ще одним наочним доказом того, що відповідна еволюція соціальних механізмів триває.

Як зазначає автор теорії рефлексивної модернізації – німецький дослідник У. Бек, нині відповідь на виклик потреби успішно долати глобальні ризики за умови великої кількості спільнот, що суперничають одна з одною, з відмінними нормативними моделями, матеріальними інтересами й констеляціями політичної влади пов'язана з переплетінням двох протилежних тенденцій – «Гегелівського» сценарію колаборативного космополітичного імперативу – «співпрацєю або зазнаєш невдачі!» та «сценарію за Карлом Шмідтом – перетворення надзвичайного стану на норму». Він також констатує обмеженість знань про соціальні та політичні наслідки відповідного переплетіння²⁷.

Вимушена недостатня послідовність політичних рішень у розвинених суспільствах робить їх зручним об'єктом ідеологічно мотивованої критики, оскільки компроміс далеко не в усіх випадках розглядається як морально прийнятний. Разом з тим ХХ ст. продемонструвало реальні наслідки спроб реалі-

²⁵ Дзолу Д. Демократия и сложность: реалистический поход / Данило Дзолу ; пер. с англ. А. А. Калинина, Н. В. Эдельмана, М. А. Юсима. – М. : Изд. дом гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. – С. 234–235, 309.

²⁶ *Междувластие*. Зигмунд Бауман беседует с Винченцо Делла Сала // Россия в глобальной политике. – 2012. – № 6 – С. 11.

²⁷ Бек У. Живя в мировом обществе риска и считаясь с ним. Космополитический поворот / Ульрих Бек // Полис. Политические исследования. – 2012. – № 5. – С. 51–52.

зації різних утопічних соціальних проєктів, метою яких було практичне впровадження високих етичних ідеалів.

Суспільства з порядками відкритого доступу також не є повністю вільними від випадків політичних втручань в економіку, спрямованих на створення ренти. Ідеться не лише про реліктові залишки попереднього етапу розвитку. Здебільшого інтерес широкої спільноти розосереджений, тоді як у формуванні ренти зацікавлені обмежені групи. Для цих груп відповідне питання має виняткове значення. Їм значно легше створити дисципліновану організацію не лише внаслідок ефекту масштабу, а й у зв'язку з істотно більшими економічними стимулами за умови успіху їх зусиль. Тому такі групи мають високий потенціал політичного тиску²⁸.

У разі успішного обмеження ринку внаслідок політичного втручання (наприклад запровадження мит чи ліцензій) ліквідація такого обмеження пов'язана з необхідністю подолання інституційної інерції. Водночас, на відміну від природних держав, вплив таких втручань в економічні процеси обмежується постійною можливістю відновлення конкуренції. Якщо розмір ренти достатньо великий, досить швидко сформуються альтернативні структури, що боротимуться за її ліквідацію, або уникнуть потреби її платити завдяки економічним або технологічним інноваціям.

Прикладом ефективності протидії зацікавлених суб'єктів політичному курсу, який відповідав би інтересам широких верств населення, була ситуація з охороною здоров'я у США. До часів президентства Барака Обами вони залишалися єдиною багатою країною, у якій громадянам не гарантувалися базові медичні послуги. Численні спроби запровадити такі гарантії починаючи з 1946 р. щоразу наштовхувалися на ефективний опір спочатку асоціації лікарів приватної практики, а пізніше – страхових та фармацевтичних компаній.

Разом з тим подорожчання медичних послуг, у вазі яких дедалі більша частка припадала на адміністративні витрати (пов'язані із закономірними спробами приватних медичних страховиків мінімізувати рівень власних видатків), призвело

²⁸ Фрідман М. Капіталізм і свобода / Мілтон Фрідман ; пер. з англ. Н. Рогачевська. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – С. 225–226.

до того, що відповідна проблема набула істотно вищого пріоритету для зростаючої частки громадян²⁹.

Іншим викликом для порядків відкритого доступу є ситуація, коли результати конкуренції викликають неприйняття у населення, адже вона не обов'язково буде «чесною». Нерівномірність розподілу ресурсів означатиме, що певні учасники змагання все одно матимуть ліпші стартові можливості. Зміна соціальних причин розподілу влади та привілеїв на «природні» причини, пов'язані з індивідуальними здібностями людей, залишається лише бажаним станом навіть у відкритих суспільствах. Крім соціально-економічних бар'єрів (що зберігаються попри заходи, спрямовані на нівелювання їх впливу – *прим. авт.*), наявні менш очевидні культурні перешкоди для індивідуальних переходів до більш високих статусних позицій з нижчих прошарків. Тип культурного середовища, у якому перебуває молодше покоління відповідних прошарків, часто створює серйозні перепони їх вертикальній мобільності. Відповідно у відкритих суспільствах проблема поповнення правлячого класу ліпшими представниками всіх суспільних прошарків вирішена лише частково, і їх перевага над закритими суспільствами є відносною³⁰. Вона забезпечує успіхи відкритих суспільств у міжнародній конкуренції, проте недостатня для усунення джерел внутрішніх соціальних конфліктів.

Постійним дестабілізуючим чинником залишається неминучий розрив між ідеалами політичної рівності та реалізації влади в інтересах більшості й реальністю політичного процесу, наслідки якого часто визначаються насамперед відносною ефективністю діяльності виразників конкуруючих інтересів. Так, економічний вплив великого бізнесу значною мірою може бути конвертований в істотні переваги в політичній конкуренції, навіть попри інституційні обмеження, спрямовані на зниження рівня прояву відповідного чинника. Традиційно найбільше занепокоєння викликають питання фінан-

²⁹ *Кругман П.* Кредо либерала / Пол Кругман ; пер с англ. Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Издательство «Европа», 2009. – С. 73–74, 231–238.

³⁰ *Шкаратан О. И.* Ожидания и реальность. Социальная мобильность в контексте проблемы равенства шансов / О. И. Шкаратан // Общественные науки и современность. – 2011. – № 1. – С. 20, 22.

сування політичної діяльності, особливо виборчих кампаній, обсяг витрат на які має тенденцію до постійного зростання. Такі норми, як обмеження максимального розміру пожертвувань, розкриття джерел коштів партій, іноді – заборони на фінансування з боку юридичних осіб або запровадження державних субсидій політичним партіям, спрямовані на запобігання політичній корупції через потребу «відшкодувати» бізнесу витрачені на передвиборчу кампанію кошти³¹. Разом з тим великі економічні суб'єкти можуть впливати на політичний процес і такими діями, як перенесення виробництва із території «негостинної країни» (де їх, наприклад, не влаштовує податкова політика, норми трудового й екологічного законодавства), своєю кадровою політикою тощо. Закономірним у такому контексті є розчарування наслідками демократичного політичного процесу представниками низькоресурсних соціальних прошарків.

Показовим щодо цього є месидж руху «Окупуй разом», який, щоправда, найліпше концептуалізований лівим, але «мейнстрімівським політиком», лідером Лейбористської партії Великої Британії Едом Мілібеном: «бізнес, фінанси та політика втратили «зв'язок з людьми» і діють в інтересах найбагатших (1 %), мало зважаючи на проблеми решти населення»³².

Водночас невдоволення відповідною ситуацією загострилося на хвилі економічної кризи, хоча сама вона до певної міри була наслідком епохи швидкого зростання. Проте на той час підвищення рівня життя в більшості населення знижувало незадоволення наростанням рівня диференціації доходів. Важливо зазначити, що цілком імовірним результатом подальшої конкуренції в політичній сфері є посилення державної функції перерозподілу прибутків або пошук інших способів вирішення проблеми надмірної соціальної диференціації.

³¹ *Виборче* законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / за заг. ред. Є. В. Радченка. – К. : Факт, 2003. – С. 90–98.

³² *Ed Miliband: business, finance and politics are out of touch with people* / E. Miliband // *The Guardian*. – 2011. – 6 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/nov/05/ed-miliband-business-finance-politics?intcmp=239>

Наявний широкий набір цінностей, сумісних із концепцією «порядків відкритого доступу». Такі її іманентні ознаки, як відсутність уроджених привілеїв та верховенство права, є складником багатьох етично забарвлених вчень та ідеологій. Крім того, попри проблеми, про які йшлося вище, на практиці такі суспільства зазвичай забезпечують відносно більш високий рівень життя для широких верств населення, ніж різні варіанти «природної держави».

«Суспільства відкритого доступу» є майже ровесниками індустріальної революції, яка, власне, в них і розпочалася. Остання, своєю чергою, пов'язана зі споживанням принципово нового об'єму енергії, отриманого з викопного палива³³. Існує безпосередній зв'язок між цими двома соціальними феноменами. З одного боку, відкрита ненасильницька конкуренція стимулює використання технічних інновацій. З другого боку, необхідно зазначити, що без появи технологій, які давали змогу створювати багатства в обсягах, принципово неможливих в аграрних суспільствах, які були основною формою існування людства впродовж його писемної історії, у правлячих еліт була б просто відсутня мотивація для здійснення відповідного переходу.

Соціальний порядок «природних держав», особливо традиційних, неспроможний впоратися з масовим запровадженням технічних інновацій протягом тривалого часу. Водночас у конкуренції між державами військова та економічна перевага, яку забезпечувало запровадження інновацій, стимулювала природні держави до соціальних змін, аби не втратити свої позиції на світовій арені, тобто до здійснення т.зв. оборонної модернізації³⁴.

Російська імперія після поразки у Кримській війні чи Японія після візиту американської ескадри командора Перрі мусили змінювати усталені порядки, аби не втратити своє місце на світовій арені чи навіть перетворитися у напівколонії європейських держав, як це сталося приблизно в той період з Китаєм, Персією та Єгиптом. Понад те, наростаючу експансію західних

³³ *Митчелл Т.* Машины демократии / Тимоти Митчелл // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2013. – № 2. – С. 168.

³⁴ *Fukuyama F.* The End of History and the Last Man / Francis Fukuyama. – New York : Free Press, 1992. – P. 74–76.

країн визначала не лише їх військова перевага, а й потреба в сировині, до якої можна було б застосувати отриману завдяки новим технологіям енергію³⁵.

Модернізація у відповідь на зовнішній тиск не була історично унікальною (у цьому контексті досить згадати реформи Петра I). Водночас у Новий час такі перетворення були пов'язані з більш серйозними «побічними ефектами» для соціуму. Технологічні запозичення, здійснені з міркувань зовнішньої безпеки, насамперед для забезпечення спроможності країни сформувати адекватні збройні сили, у разі їх запровадження породжували серйозні соціальні зміни. Ініційоване урядами формування ланцюжка «нова військова техніка – підприємства з її виготовлення – підготовка персоналу та мобілізація ресурсів для їх обслуговування» спричиняло появу нових соціальних груп, потреби в раціональному регулюванні нових форм соціальних відносин. Відповідні процеси в підсумку розширювали коло природних держав, у яких створювалися передумови для здійснення переходу до порядків відкритого доступу. Як зазначає російський дослідник А. Вишневський, закономірний інтерес традиційних правителів до західної зброї (і менш очевидний, але помітний, – до західної медицини) призводив до запозичень, які ставали викликом для культурних основ їх влади³⁶.

Разом з тим правлячі еліти природних держав докладали цілеспрямованих зусиль, аби зберегти своє монопольне становище. Вони намагалися спрямувати відповідні трансформації в безпечне для себе русло, породжуючи при цьому серйозні внутрішні конфлікти. Однією з паліативних тактик можна вважати «винайдення традицій», тобто маскуванню соціальних новацій традиціями, легітимація нового через акцентування уваги на його місцевому походженні³⁷.

Відповідні стратегії або зазнавали повної чи часткової невдачі, призводячи до появи нових гравців у правлячих коалі-

³⁵ Митчелл Т. Машины демократии / Тимоти Митчелл ; пер. с англ. А. Захарова // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2013. – № 2. – С. 173.

³⁶ Вишневский А. Г. Цивилизация, культура и демография / А. Г. Вишневский // Общественные науки и современность. – 2011. – № 2. – С. 59, 60.

³⁷ Паин Э. А. Волновая природа подъема традиционализма на рубеже XX–XXI веков / Э. А. Паин // Общественные науки и современность. – 2011. – № 2. – С. 47.

ціях чи навіть переходу до порядків відкритого доступу, або, у разі успіху, призводили до консервації запозичених технологічних устроїв. Свідомо закладені в нових інститутах механізми контролю, надмірний «адміністративний дирижізм» зумовлювали й донині за відповідних умов зумовлюють те, що джерелом подальшого розвитку залишаються все нові й нові зовнішні запозичення, а не власні інновації. Такий стан визначає перебування країни в менш привабливій ніші світового розподілу праці. Найбільш наочним є приклад країн «соціалістичного табору», чия продукція з високим ступенем доданої вартості програвала конкурентам на зовнішніх ринках.

Формування «порядку відкритого доступу» в жодному разі не можна розглядати як певний «кінець історії», досягнення суспільством певного оптимального стану, який воно має надалі лише підтримувати. Закономірний наслідок конкуренції – негарантованість власного становища – є вкрай некомфортним психологічним станом. Ті, хто програв у результаті соціальної конкуренції, схильні звинувачувати в цьому не себе, а правила гри. Швидкий темп соціальних змін, породжених великою кількістю потужних акторів, кидає виклик здатності людини пристосовуватися до нових соціальних обставин. Як зазначає американський дослідник Ф. Фукуяма, та сама новація, що підвищує продуктивність чи дає початок новій галузі промисловості, підриває існуючу спільноту або робить застарілим увесь спосіб життя. Відповідно процеси відновлення соціального капіталу можуть не забезпечувати його відтворення на належному рівні, значно ослаблюючи стійкість суспільства. Попри вроджену здатність людей відновлювати соціальний порядок³⁸, серйозні внутрішні виклики навіть у найрозвиненіших соціумах аж ніяк не зняті з порядку денного.

Процеси глобалізації, прискорені суспільні трансформації та пов'язане з ними почуття непевності в багатьох громадян призвели до ситуації, коли навіть у країнах усталених демократій посилилася потреба протистояти загрози захоплення

³⁸ *Фукуяма Ф.* Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Френсіс Фукуяма; пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2005. – С. 293–294.

владою тими, хто бажає використати надані демократичним ладом можливості для його ліквідації. Протидія таким проявам значно ускладнена, адже для її успіху необхідно так чи інакше обмежити таку визначальну рису демократії, як ухвалення політичних рішень у результаті вільної політичної конкуренції³⁹.

Прецеденти згортання порядків відкритого доступу через захоплення політичної влади тоталітарними партіями зафіксовано у 20–30-х роках ХХ ст. в Італії, Німеччині та, незалежно від останньої, у Австрії. На час аншлюсу в колишній метрополії Габсбургів було створено корпоративну державу при єдиній легальній партії. Відповідний режим утвердився після розгону парламенту та масштабної силової операції хаймверу (озброєних добровольчих об'єднань фашистського спрямування) за підтримки армії проти робітничих дружин шуцбунду – воєнізованого крила Соціал-демократичної партії. Те, що австрійська влада того часу не мала настільки репресивного характеру, як націонал-соціалізм, не заперечує того факту, що вона була фашистською⁴⁰. Відновлення порядків відкритого доступу в названих країнах (відкладене на кілька десятиліч на території, де під радянським впливом постала Німецька Демократична Республіка) стало можливим лише завдяки зовнішньому військовому втручанням.

Водночас навряд чи доцільно розглядати як відхід від порядків відкритого доступу численні диктатури міжвоєнної Центрально-Східної Європи, режими в Іспанії та Португалії, багатьох постколоніальних країнах. Зазвичай швидке згортання демократичних експериментів у згаданих випадках було зумовлене тим, що політична «надбудова», сформована за передовими зразками, не відповідала рівню розвитку відповідних країн, які досі залишалися у своїй основі природними державами з переважанням традиційних суспільних відносин, неукоріненістю модерних практик.

³⁹ *Шайо А.* Самозащита конституционного государства / Андраш Шайо // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2004. – № 2. – С. 2–3.

⁴⁰ *Воцелка К.* История Австрии. Культура, общество, политика / Карл Воцелка; пер. с нем. В. А. Брун-Цеховский, О. И. Величко, В. Н. Ковалев. – М.: Издательство «Весь Мир», 2007. – С. 365–373.

Звичайно, існує безпосередній зв'язок між успіхами фашистів і нацистів та унікальними історичними обставинами, пов'язаними з потужним впливом на італійське, німецьке та австрійське суспільства наслідків Першої світової війни. Варто також зважати на поширені й досить обґрунтовані з огляду на тодішню політику СРСР та діяльність Комінтерну побоювання серед населення цих країн щодо реальності загрози наступу «більшовизму». Утім не слід сподіватися, що потужні виклики суспільній підтримці демократичного устрою в окремих державах, породжені кризовими явищами, назавжди залишилися в минулому.

Проблеми Веймарської республіки були враховані при конституюванні більш досконалих інструментів самозахисту демократії, насамперед у Федеративній Республіці Німеччина. У післявоєнний час у цій країні діяли потужні політичні сили, що піддавали сумніву саме існування нової держави та її демократичний характер. У цій ситуації було обрано ефективну стратегію захисту демократичних цінностей німецької держави від внутрішніх загроз. Ця системна стратегія мала такі основні напрями:

- запровадження інституційної системи, яка забезпечила баланс гілок влади, інтересів федерації та окремих земель, політичну конкуренцію, підкорення правлячої еліти загальним правилам і можливості для ефективного народного волевиявлення;
- плюралістичний політичний процес на основі багатоманітності, легальності опозиції, захисту меншин, ліберальної громадської думки;
- формування політичної культури, що передбачає терпимість, відповідальність і ліберальність, яка активно й цілеспрямовано підтримується державою;
- створення сприятливих для ліберальної демократії соціально-економічних умов, зокрема ефективна державна політика підтримки і зміцнення середнього класу як основного носія демократичних цінностей у сучасному суспільстві;
- придушення екстремістських політичних рухів, що прагнуть прийти до влади через насильство. При цьому репресії мали загальний, не вибірковий, антинацистський або антикомуністичний, а саме антиекстремістський характер;
- легальна протидія ліберальної держави політичним рухам, що прагнуть знищити демократію, заволодівши державними ін-

ститутами через демократичні процедури (забезпечення лояльності державних службовців до конституції, внутрішньопартійної демократії, заборона пропаганди тоталітарних ідеологій).

Для ефективного вирішення завдань захисту держави від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб та організацій і протидії екстремістських рухам усередині країни в 1950 р. було створено Відомство з охорони Конституції (БФФ). Уже 1952 р. за матеріалами БФФ судом було заборонено Соціалістичну імперську партію (неонацистів), а 1956 р. – Комуністичну партію Німеччини⁴¹. Апробовані у ФРН інституційні інновації, спрямовані на забезпечення стійкості порядків відкритого доступу, широко використовуються і в інших країнах, зокрема і посткомуністичних.

Утім проблема отримання електоральної підтримки партіями та лідерами, що є носіями екстремістських ідеологій, зокрема спрямованих на обмеження доступу до політичної конкуренції чи навіть її згортання, залишається об'єктом постійної уваги як дослідників, так і політичних лідерів. Проблема пошуку належного рівня обмеження основних для підтримки конкуренції політичних свобод (свобода слова, свобода асоціацій і свобода зібрань) до кінця не вирішена⁴², понад те, очевидно, не має абстрактного, однаково адекватного в усіх можливих політичних та соціальних контекстах розв'язання.

Закономірно, що можливості соціальних змін у «порядках відкритого доступу» значно більші, ніж у «природних державах». Утім помітним трендом у всіх без винятку конкурентно налаштованих суспільствах, що виявляється з плином часу, є свідоме зниження персональної ціни поразки в конкурентній боротьбі для певної особи, яке досягається перерозподілом ресурсів, отриманих переможцями змагання.

Ідеться не лише про пересічних громадян, зростаюча частка потреб яких задовольняється за рахунок публічних ресурсів, що гарантують певні мінімальні стандарти для кожного. Своєю

⁴¹ Опис стратегії внутрішньої безпеки Федеративної Республіки Німеччина здійснено за матеріалами українського дослідника Олександра Литвиненка.

⁴² *Fight against extremism: achievements, deficiencies and failures : resolution 1754 (2010) // Council of Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://assembly.coe.int/ASP/Doc/DocListingDetails_E.asp?DocID=13077*

чергою, доступ до публічних соціальних фондів здійснюється з дотриманням переважно егалітарних, а не меритократичних принципів, орієнтується не на заслуги громадян, а на їх потреби. Останні з часом мають тенденцію до розширення, стандарти життя, які слід забезпечити кожному члену суспільства, зростають. При цьому можливості скоротити обсяги відповідних видатків у кризові часи істотно обмежуються політичними та соціальними чинниками, зокрема пов'язаними зі складними дилемами морального характеру. Важливо також зазначити, що засновані на егалітарних цінностях ідеології та їх носії мають значний вплив на перебіг політичної конкуренції в суспільствах з порядками відкритого доступу⁴³.

На думку російського дослідника В. Іноземцева, ідея прав людини, з огляду на її значний гуманістичний потенціал, погано співвідноситься з демократичними принципами, оскільки не наголошує на обов'язках, що впливають зі статусу громадянина. Демократія передбачає громадянську участь у створенні інститутів і благ, а права людини, як вважає дослідник, зосереджені скоріше на долученні до них без додаткових зобов'язань. Унаслідок поширення відповідної доктрини ідея рівності наповнюється змістом, якого вона ніколи не мала в попередніх теоріях демократії. Ця ідея припиняє бути стимулом у боротьбі за рівність політичної участі, зумовленої відповідними зобов'язаннями, і стає базою для безапеляційної заявки на перерозподіл матеріальних і соціальних благ, зокрема і на користь тих, хто не зробив жодного внеску в добробут того чи іншого суспільства⁴⁴.

Разом з тим, як слушно зазначає американська дослідниця А. Ренд, «люди, що заперечують права особи, не можуть претендувати взагалі на будь-які права»⁴⁵. Верховенство права

⁴³ Рэнд А. Возвращение примитива: Антииндустриальная революция / Айн Рэнд ; с добавлением статей Питера Шваца ; пер. с англ. ООО «Альпина». – М. : Альпина Паблишер, 2011. – С. 171.

⁴⁴ Иноземцев В. «Универсальная ценность» у «естественного предела»? / Владислав Иноземцев // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества. – М. : изд-во. «Европа», 2010. – С. 50.

⁴⁵ Рэнд А. Возвращение примитива: Антииндустриальная революция / Айн Рэнд ; с добавлением статей Питера Шваца ; пер. с англ. ООО «Альпина». – М. : Альпина Паблишер, 2011. – С. 223.

є основою порядків відкритого доступу. Своєю чергою право засноване на безособовій суб'єктності, що передбачає входування індивіда у сферу його дії вже за фактом належності до людського роду. Крім того, правові норми забезпечують додаткову легітимацію захисту персональних інтересів проти інтересів спільноти, ідея чого є морально неприйнятною у традиційних суспільствах⁴⁶.

Водночас питання щодо обсягу прав, який особа отримує автоматично, а який – на наступному рівні як громадянин, тобто маючи зв'язок із певною політичною спільнотою, є досить непростим. Дослідники й політики із правими переконаннями наголошують на достатності особистих і політичних прав. Водночас їх ліві опоненти доводять, що без певних мінімальних соціально-економічних та культурних прав чимало категорій осіб можуть опинитися поза правовим захистом де-факто.

Разом з тим неминучий більш м'який рівень захисту соціально-економічних прав громадян, істотно залежний від коливань економічних можливостей суспільства, становить потенційну загрозу непорушності всіх інших прав особи. Понад те, фактично під назвою соціальних прав об'єднуються різноманітні явища, з яких лише частина може розглядатися як права людини та громадянина, що мають зрозумілих контрагентів, таких як держава, муніципалітет, роботодавець чи інші зобов'язані треті особи. Термін «соціальні права» часто застосовують щодо певних претензій, іноді без правового обґрунтування, які неясні за об'ємом та не забезпечені справедливо встановленим правовим захистом, а також до реалізації соціальної політики, зокрема намірів, цілей, програм, обіцянок публічної влади та самих ресурсів (кошти, блага, послуги), які збирають, вилучають, розподіляють, перерозподіляють, присвоюють відповідно до сподівань частини членів суспільства та рішеннями влади.

Тобто соціальні права як різновид прав людини і громадянина створюють засіб утримання людини в соціальному, суспільному стані. Водночас вони часто приховують вимоги щодо забезпечення свободи людини від гніту життєвих труднощів,

⁴⁶ *Нуссбергер А.* Революционная философия европейской конвенции о защите прав человека / Ангелика Нуссбергер // Сравнительное конституционное обозрение. – 2011. – № 1. – С. 88.

ризиків і вантажу відповідальності. Щоправда, свободу від цього гніту люди зазвичай отримують, попросившись із громадянською свободою⁴⁷.

Ще більш небезпечним для збереження порядків відкритого доступу є уникнення конкуренції великими економічними суб'єктами. Частково через регуляторну політику держави, частково – через переваги, а інколи й необхідність концентрації капіталу в деяких стратегічних галузях з часом сформувалися організації, «завеликі для невдачі» (*too big to fail*). Їх банкрутство може призвести до тяжких наслідків для національної економіки, а тому такі суб'єкти завжди можуть розраховувати на підтримку держави. Відповідно незрозумілим залишається, хто, власне, несе ризик комерційної діяльності⁴⁸, адже зрештою підтримка здійснюється за рахунок платників податків, які не перебувають у такому привілейованому становищі.

Унаслідок дії зазначених чинників з плином часу різниця між програшем та виграшем, особливо в економічній площині, здатна знизитися до рівня, що не стимулює конкуренцію⁴⁹, а отже, руйнує основу переваги «порядків відкритого доступу» над альтернативними формами суспільного устрою. Водночас ослаблення вже наданих гарантій членам суспільства пов'язане з істотними політичними труднощами та вкрай конфліктогенне. Нинішні кризові явища в розвинених країнах значною мірою викликані саме дією відповідних чинників.

Мало обмежена ринкова конкуренція є ефективним локомотивом суспільного розвитку, проте відповідний режим функціонування соціуму виснажливий для соціального капіталу. Саме циклічність режимів більшого чи меншого обмеження конкуренції є запорукою довгострокового стабільного розвитку. Без відповідної циклічності останньому загрожують відповідно соціальний паразитизм або дезінтеграція.

⁴⁷ Арновский К. О правах человека и социальных правах / Константин Арновский, Сергей Князев, Евгений Хохлов // Сравнительное конституционное обозрение. – 2012. – № 4. – С. 83.

⁴⁸ Moyer R. C. «Too Big to Fail»: Rationale, Consequences and Alternatives – Banking / R. Charles Moyer, Robert L. Lamy // Business Economics. – 1992. – July [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://findarticles.com/p/articles/mi_m1094/is_n3_v27/ai_12725093/?tag=content;col1

⁴⁹ Ferguson N. The Ascent of Money. A Financial History of the World / Nial Ferguson. – London : Penguin Group, 2009. – P. 212.

Раціональною метою суспільного управління має бути не намагання зафіксувати якусь із фаз циклу, а створити умови, за яких амплітуда циклічних коливань менше відхилитиметься від точки рівноваги. Водночас положення оптимуму між ринковим та політичним регулюванням також не є сталим і залежить від зміни різних чинників функціонування соціуму, таких як зміна доступності певних ресурсів, поява певних акторів чи істотна зміна рівня впливовості існуючих, рівень внутрішньої та зовнішньої конфліктності тощо. Як певне відображення відповідних циклів можна розглядати чергування при владі право- та лівоцентристських сил у багатьох західноєвропейських країнах.

Підтримання належного балансу між тенденціями до конкуренції та кооперації в суспільстві є постійним процесом. Надмірна перевага однієї тенденції здатна викликати наростання соціального напруження, другої – застій і відставання суспільства від інших спільнот. Проте як певна базова модель побудова суспільства із серйозним простором для ненасильницької конкуренції виглядає безальтернативним способом підвищити його здатність знаходити адекватну відповідь на виклики як сьогодення, так і майбутнього.

Висновки до розділу

Проектування інституційних трансформацій, необхідних для забезпечення прискореної модернізації, є складним завданням, попри наявність зразків, які довели свою ефективність в інших суспільствах. Незважаючи на те, що такі зразки важливі і як джерело натхнення, і як орієнтир при вирішенні подібних проблем у нашій країні, необхідною є їх адаптація до конкретної ситуації, що склалася в Україні, її культури, існуючих викликів, обсягу наявних ресурсів тощо.

Водночас процес такої адаптації пов'язаний із ризиками спрямування перетворень відповідно до інтересів окремих груп, а не потреб суспільства загалом, у гіршому випадку навіть імітації реформ. Для того, щоб цього не сталося, потрібна наявність певних рамкових уявлень про загальну мету перетворень, які мають стати критерієм для оцінки конкретних рішень. На думку автора, такою метою має стати забезпечення переходу України до порядків відкритого доступу, що пов'язане

зі створенням інфраструктури для забезпечення політичної, економічної та соціальної конкуренції ненасильницького характеру. Визначальною характеристикою цього соціального порядку є можливість відносно швидкої появи нових впливових гравців завдяки полегшенню можливостей для об'єднання зусиль і ресурсів окремих індивідів та їх груп з метою реалізації важливих для них інтересів завдяки формуванню організацій чи отриманню контролю над ними.

Ідея швидкого винагородження політичної чи економічної ефективності, чому сприяє порядок відкритого доступу, здається етично більш привабливою, ніж тривале домінування колишніх переможців, які використовують власну перевагу в доступі до ресурсів для придушення спроб кинути їм виклик. Проте необхідно усвідомлювати, що побудова порядків відкритого доступу не є гарантією соціальної справедливості чи загального процвітання. Це, скоріше, інструмент реакції суспільства на зовнішні та внутрішні виклики, ефективність якого значно вища, ніж засобів, якими може користуватися природна держава.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНА: ХВИЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА НИНІШНІЙ СТАН

Попри те, що механізми і ступінь впливу феномену «залежності від попереднього шляху» (*path dependency*) є різними для різних соціальних процесів, сама по собі наявність залежності нинішніх і майбутніх станів, рішень чи дій від напряду попередніх станів, рішень і дій⁵⁰ виглядає беззаперечною. Тому у процесі пошуку адекватних шляхів модернізації України необхідно зважати на вплив на сучасний стан і можливі траєкторії розвитку українського суспільства, який мають наслідки попередніх спроб модернізації, що істотно трансформували його.

Можна цілком погодитися з твердженням про взаємозв'язок цінностей суспільства, що формувалися упродовж тривалого історичного періоду, та умовами й перспективами його розвитку⁵¹. Очевидно, що свій значний внесок у генезу українського суспільства зробило й перебування під впливом Православ'я, і досвід існування у складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. Важливими чинниками цього процесу був і специфічний устрій життя на багатому як перманентними військовими конфліктами, так і прикладами взаємопроникнення відмінних культур «фронтирі» спочатку між християнською Європою та Євразійським Степом, а потім між нею та Османською імперією.

Водночас для цілей цієї роботи варто зосередитися на особливостях історичного розвитку України в Новий та Новітній час. Доцільність відповідної концентрації визначається не лише тим, що ближчі за часом впливи мають більш потужний

⁵⁰ Page S. Path Dependency / Scott E. Page // Quarterly Journal of Political Studies. – 2006. – № 1. – P. 88.

⁵¹ Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть / Ярослав Грицак // Критика. – 2011. – № 7–8. – С. 13.

ефект і часто нівелюють чи принаймні істотно трансформують результати попередніх. Важливішим для вибору відповідного періоду є та обставина, що приблизно із середини XIX ст. на українських теренах сформувалося суспільство, яке вже не могло стабільно розвиватися, спираючись на традиційні інститути. Швидке збільшення чисельності населення, зміна господарських практик зумовлювали появу нових соціальних ролей, кількісне і якісне зростання соціальних груп, які перебували поза межами традиційних суспільних структур. Дедалі частіше соціальна взаємодія відбувається між незнайомими один з одним суб'єктами, породжуючи потребу у створенні інфраструктури для забезпечення стабільності такої взаємодії.

У різні періоди на території України здійснювалися спроби реалізувати альтернативні варіанти відповіді на цей виклик. Проте жодна з відповідних спроб не була адекватною у довгостроковій перспективі. Понад те, можна констатувати, що виклик забезпечення стабільного розвитку масового суспільства актуальний для України й дотепер.

Визначальними моментом для формування українського соціуму в добу модерності була бездержавність України. Відповідно спроби модернізації були лише частково пов'язані з реакцією на природні процеси в українському суспільстві. Відносно більше значення мали вольові рішення центральної влади спочатку Російської імперії, а потім СРСР, вплив на які українського населення і навіть місцевих еліт був досить обмежений.

За таких умов, зважаючи на те, що наслідком модернізації є руйнування системи відносин традиційного соціуму, цілком очікуваним є консерватизм українського суспільства, його вкрай обережне ставлення до соціальних інновацій. Відповідні суспільні настрої не могли не посилитися внаслідок трагічних подій XX ст., що відбувалися на теренах України, значна частина яких була пов'язана з використанням терору для забезпечення здійснення модернізації⁵².

У контексті аналізу передумов для реалізації суспільних трансформацій на нинішньому етапі різницею історичного

⁵² *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним / Тімоті Снайдер ; пер. с англ. М. Климчика, П. Грицака. – К. : Грані, 2011. – С. 15.

шляху частини українських регіонів загалом можна знехтувати. Ідеться не лише про потужний вплив радянського проєкту, який значно зменшив (хоча не повністю знівелював) історично сформовані відмінності між ними. Необхідно також ураховувати, що територія сучасної Західної України, яка не входила до складу Російської імперії, була одним з найменш розвинених регіонів держав із досить скромними успіхами в побудові модерних суспільств (Австро-Угорська імперія, міжвоєнні Польща та Румунія).

Більш успішна у формуванні модерного суспільства Чехословаччина докладала значних зусиль до розвитку Закарпаття, яке у 20–30-х роках ХХ ст. входило до її складу. Але й тут негативну роль у модернізаційних процесах відіграла географічна віддаленість регіону від центрів розвитку, відсутність у ньому великих міст, відносна нетривалість впливу (близько 18 років). Крім того, і нині населення Закарпаття переважно сільське та, попри позитивні демографічні тренди у регіоні, становить відносно невелику частку населення України.

Понад те, від збройних конфліктів, політичних репресій, депортацій і «добровільних» переселень 1910–1940 рр. найбільше постраждала та частина населення відповідних територій, яка була носієм досвіду життя в модерному суспільстві «західного зразка» (жителі міст та інтелігенція). Чинником, що, з одного боку, обмежував поширення модерного світобачення на жителів сільської місцевості відповідних територій, а з другого – вирізняв відповідні групи, полегшуючи діяльність репресивних апаратів тоталітарних режимів, була етнічна приналежність. Серед міських жителів на теренах нинішньої Західної України істотно переважали поляки та євреї⁵³. Представники останньої спільноти стали жертвою злочинів Голокосту, а долю поляків вирішила національна політика СРСР, спрямована на гомогенізацію радянського суспільства. Тому можна констатувати, що вплив «дорадянських» модерних практик на подальший розвиток суспільних процесів на відповідних територіях був далеко не вирішальним.

⁵³ Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі / Ярослав Грицак // Україна модерна. – 2007. – Спеціальний випуск. Львів – Донецьк: соціальні ідентичності у сучасній Україні. – С. 41.

Відповідні обставини дають змогу зосередити увагу на модернізаційних проектах, ініційованих спочатку із Санкт-Петербурга, а згодом – із Москви. Упродовж усього періоду свого існування Російська імперія намагалася дозовано запровадити інститути західних суспільств та усувала частину перешкод на шляху суспільної конкуренції, ліквідуючи чи послаблюючи традиційні інститути, такі, наприклад, як станові привілеї. Натомість модернізація, здійснена у 1920–1940 рр. у СРСР, була спробою побудови альтернативи «суспільству конкуренції» – технократичного суспільства абсолютизованої раціональності. Обидві спроби мали наочні безпосередні успіхи, але не змогли забезпечити стабільного розвитку країни у тривалій перспективі.

2.1. Російська імперія.

Нестабільний успіх навздогінної модернізації

Як зазначалося, прискорення запровадження елементів «порядків відкритого доступу» в Російській імперії було пов'язане з потужним шоком, породженим її поразкою у Кримській війні. Тогочасна імперська еліта усвідомлювала, що збереження існуючого на той час суспільного устрою зафіксує військову слабкість Росії. Наочним прикладом історичної долі Російської імперії за такого сценарію слугувала Річ Посполита, в розподілі території якої перша взяла активну участь. У польській державі XVIII ст. саме вади суспільного устрою, пов'язаного із захопленням влади магнатами та слабкістю центрального уряду, унеможливили вчасну мобілізацію достатньої кількості військових ресурсів, необхідних для захисту від агресивних планів абсолютистських сусідів⁵⁴.

Звільнення кріпаків (головний елемент цілісної програми перетворень) з часом позбавило селянство позаекономічного примусу і значно розширило його участь на ринку праці, забезпечивши розвиток промисловості дешевими трудовими ресурсами. Реформа судочинства зробила найбільш надійними правові гарантії безпеки особи та власності, які, зокрема, сприяли поживленню економічного життя. Запровадження інститутів самоврядування створило передумови до більш активної участі

⁵⁴ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 417–419.

підданих імперії у громадському житті⁵⁵. Для освіченої частини населення недворян (т.зв. різночинців) відкрилися можливості вертикальної соціальної мобільності через підприємництво, роботу в державному апараті й у системі земств. Земські лікарі, статистики, телеграфісти, службовці залізниць разом із дрібними й середніми підприємцями формували новий соціальний прошарок, прообраз «середнього класу»⁵⁶. Важливе значення для просування модерних цінностей та отримання індивідами навичок, необхідних для життя в новому середовищі, мали зміни в системі освіти й військова реформа, що передбачала зміну принципу комплектування армії.

Проте реформи зустріли опір консерваторів, які в багатьох випадках мали достатній потенціал, аби істотно вихолощувати їх зміст. Водночас спроби радикалів негайно забезпечити соціальну справедливість вилилися у фактичне полювання на Олександра II, яке, зрештою, призвело до його загибелі. Реакція імперської еліти на такий розвиток подій призвела до значного сповільнення подальших змін, насамперед у політичній сфері, формах взаємодії держави й суспільства. Повернення до реформ відбулося лише майже за чверть сторіччя, після воєнної поразки від Японії та революційних потрясінь 1905 р., які унаочнили гостроту невирішених суспільних конфліктів.

Реакцією на цю кризу стало запровадження елементів конституціоналізму за ініціативи голови Ради міністрів Російської імперії Сергія Вітте, а дещо пізніше – масштабна програма реформ третього керівника цього органу Петра Столипіна. Кінцевою метою відповідної програми було перетворення Росії на правову державу. Комплексні перетворення включали й політичний аспект, що передбачав запровадження в Російській імперії інституту парламентаризму (але на перших етапах не-парламентського правління), і не менш важливий економічний. Були здійснені заходи, спрямовані на усунення обмежень

⁵⁵ *Захарова Л. Г.* Великие реформы 1860–1870-х годов: поворотный пункт российской истории? // *Л. Г. Захарова // ПОЛИТ.РУ.* – 2006. – 5 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2006/03/05/zaharova/>

⁵⁶ *Колганов А. И.* Исторический опыт модернизации в России и наше время / *А. И. Колганов // Стратегия опережающего развития : У 3 т. – Т. 1. : Российские модернизации: диагнозы и прогнозы / под общ. ред. А. В. Бузгалина, Р. Крума. – М. : ЛЕНАНД, 2011. – С. 99.*

правосуб'єктності селян, які стосувалися абсолютної більшості населення імперії, та перетворення їх на повноправних власників – опору соціальної стабільності. Закріплення земельних ділянок за конкретними власниками стимулювало їх до інвестування в поліпшення якості землі та відкривало шлях до запровадження технологічних інновацій, що в сукупності давало змогу сподіватися на зростання добробуту населення. Не став неочікуваним і запеклий опір реформам з боку і прихильників необмеженого самодержавства, і представників лівих сил⁵⁷. Не сприяли популярності влади й жорсткі заходи, спрямовані на придушення революційного руху. Унітаристська та русифікаторська політика в багатонаціональній і поліконфесійній імперії в добу перетворення націоналізмів на масову ідеологію також породжувала значне напруження⁵⁸.

Запеклість політичного протистояння, посиленого революційними подіями, неминучі при реалізації масштабних перетворень проблеми, суперечності та конфлікти ще більш відстрочили настання і без того немиттєвого позитивного ефекту від здійснених соціальних трансформацій. Натомість далися ознаки побічних ефектів, спричинених зростанням кількості люмпенізованого селянства, ослабленням спроможності общин виконувати традиційні соціальні функції без появи адекватної заміни⁵⁹. Тому запізнілі реформи не сприяли вчасному вирішенню накопичених суспільством хронічних проблем. Відповідні проблеми стали фатальними для Російської імперії у момент нового напруження сил, викликаного її участю в Першій світовій війні.

Оцінюючи причини лише часткових успіхів спроб модернізації у Російській імперії, можна дійти висновку про неготовність її еліт відмовитися від переваг, що давала їм політична система самодержавства. Вони гальмували реформи як тільки-но породжена відповідними змінами конкуренція починала

⁵⁷ Давыдов М. А. Столыпинская аграрная реформа: замысел и реализация / Михаил Давыдов // ПОЛИТ.РУ. – 2007. – 3 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2007/02/08/davydov/>

⁵⁸ Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России / Егор Гайдар. – М. : АСТ: Corpus, 2013. – С. 65–67.

⁵⁹ Кротов Н. И. Столыпин – образец для подражания или ...? / Николай Кротов // Обозреватель. – 2012. – № 7. – С. 124–125, 127.

загрожувати набутому становищу. Як зазначає російський дослідник В. Пастухов, у Росії сформувалася особлива форма бюрократії на основі перетвореного земельного класу. Відповідне поєднання ресурсів забезпечила здатність російської держави, становим хребтом якої вона була, стояти над суспільством, виконуючи «опікунські» функції у масштабах, немислимим для європейської держави-бюрократії.

На відміну від останньої, перетвореної буржуазною революцією, російське самодержавство не піддавалося раціоналізації. Воно лише запозичувало певні раціоналістичні ідеї для реалізації своїх планів. Загальний характер конфлікту між правлячим класом і суспільством майже унеможлилював плавний перехід без революційних стрибків до формування модерної держави-нації⁶⁰. Соціальні протиріччя та національні конфлікти зрештою призвели до кровопролитної *bellum omnium contra omnes* 1917–1922 рр., під час яких чимало із соціальних надбань попереднього періоду розвитку були втрачені.

Показово, що модернізаційні зусилля Японії, які почалися приблизно у той самий час, що і в Російській імперії, проте за умов істотно нижчого початкового рівня та більшої культурної дистанції від практично єдиного на той час взірця – країн Західної Європи та США, мали значно ліпші результати. Наочним доказом переваги «модернізації Мейдзі» стала військова перемога над Росією у 1905 р., попри істотно більші ресурси останньої. Щоправда, Японії сприяла близькість театру військових дій до її території, тоді як Росія мусила «проектувати силу» на свою далеку периферію. Крім того, напруження ресурсів Японії під час конфлікту досягло критичної межі. Однак зазначені факти не применшують технічної та організаційної переваги тогочасних японської армії та флоту над російськими.

Вважається, що з-поміж причин успіху Японії важливе місце належить більш порційному розподілу соціальних «витрат на модернізацію» між селянами та колишнім привілейованим класом – військовою аристократією самураїв⁶¹.

⁶⁰ Пастухов В. Б. Россия в поисках «Нового времени» («Циклы российской власти») / В. Б. Пастухов // Общественные науки и современность. – 2012. – № 1. – С. 67.

⁶¹ Теймс Р. Япония: история страны / Ричард Теймс ; пер. с англ. Е. Васильевой. – М. : Эксмо, 2010. – С. 178–180; 189.

Водночас модернізаційні успіхи в Російській імперії до певної міри обмежувалися й неготовністю суспільства до використання нових можливостей. Як зазначає російський історик М. Давидов, селяни, яким уже не загрожувала експропріація результатів їхньої праці, не схильні були заощаджувати, а значну частину зароблених коштів витрачали на алкоголь. Більшості поміщиків також не вдалося успішно використати отримані від держави грошові компенсації за звільнення селян для організації ефективного господарювання за нових умов.

Що ще гірше, «контреліта» імперії – інтелігенція та люди вільних професій, сконцентрувавшись на протистоянні самодержавству, часто самі діяли безвідповідально. Доктринерство та схильність до утопічних проєктів, нетерпимість до опонентів стали тим ідеологічним ґрунтом, який пізніше використала «влада робітників і селян»⁶².

2.2. Радянський досвід. Примусова модернізація

Якщо автори «Великих реформ» Росії спрямовували її з тими чи іншими застереженнями услід за передовими на той час європейськими країнами, радянський проєкт задумувався і реалізовувався як альтернативний західному капіталізму. Замість «непродуктивних витрат» ресурсів на соціальну конкуренцію більшовики розраховували здійснити прорив за рахунок «наукового» управління розвитком суспільства. Популярності «комуністичного проєкту», зокрема й серед інтелектуалів того часу, сприяла самодискредитація західного лібералізму величезними жертвами та руйнуваннями світової війни.

Водночас не варто забувати, що радянський проєкт був, безперечно, західним за інтелектуальним походженням та історично передував іншим ідеологічним конструкціям, що спиралися на ідею приборкання «хаотичної конкуренції», яка нібито призводить до ослаблення єдності суспільства. Такими проєктами стали різні фашистські режими. Незважаючи на значні відмінності між ними як у царині ідеології, так і практичної політики, усіх їх можна об'єднати характеристикою «реакцій-

⁶² Давидов М. А. «Голодный экспорт» в истории Российской Империи / Михаил Давыдов // ПОЛИТ.РУ. – 2012. – 26 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2012/06/26/hunger/>

ний модернізм». Попри наявність вагомого ірраціонального складника, пов'язаного зі схильністю до романтичної міфологізації славетного минулого, вони надихалися також тріумфуючою модерністською вірою в силу науки, технології та раціонального планування⁶³.

Разом з тим претензії на точне слідування «єдино правильному суспільному вченню» при реалізації радянського проекту досить швидко поступилися необхідності пристосовуватися до вимог несприятливої реальності. Після того, як виявилось, що світова революція не розпочалася, а більшовики мають розвивати переважно аграрну країну, розорену наслідками світової та громадянської війни, експропріації продовольства фактично призводять до згортання його виробництва, а отже, голоду, нова влада вдалася до нової економічної політики (НЕП). Остання фактично полягала в частковій реанімації ринкового регулювання економічних відносин. Проте остаточного повернення на шлях переходу до порядків відкритого доступу так і не відбулося.

Згортання НЕПу в СРСР, який засновувався на приватній ініціативі та забезпечив відродження сільського господарства та легкої промисловості, пов'язують з потребою ліквідації відставання радянської держави у військовій сфері⁶⁴. В останній саме в ті часи відбувалася революція, пов'язана з механізацією ведення війни, яка потребувала нового рівня технології та витрат значно більших ресурсів на військову техніку. Проте не менш важливими при вирішенні долі НЕПу були і внутрішні чинники.

Легітимність більшовиків для населення засновувалася переважно на праві сильного – перемозі у громадянській війні. Стомлене суспільство було готове сприйняти будь-яку владу, яка гарантувала хоч якийсь порядок і стабільність. Проте з часом, із посиленням незалежних від держави соціальних груп, неминучим ставав виклик з їхнього боку монополії на владу пануючої партії. Понад те, переважна частина лідерів більшо-

⁶³ *Гейффернен М.* Значення Європи. Географія і геополітика / Майкл Гейффернен; пер. з англ. В. Верлока. – К.: Дух і літера, 2010. – С. 218–219; 236.

⁶⁴ *Мак-Нил У.* В погоні за мощью. Технологія, вооруженная сила и общество в XI–XX веках / Уильям Мак-Нил; пер. с англ. Т. Ованнисян. – М.: Территория будущего, 2008. – С. 400–401.

виків розглядала НЕП саме як тимчасову поступку, вимушений відступ від власної програми. Абстрагуючись від політичних аспектів, навіть із суто економічного погляду, розвиток країни з переплетеними та конкуруючими адміністративними і ринковими механізмами жодним чином не був безпроблемним. Водночас перехід до жорсткої централізації управління розподілом ресурсів фактично зменшував проблеми адміністраторів за рахунок широких верств населення.

Форсована трансформація суспільства, здійснювана практично тільки адміністративними методами, неможлива без масового терору. Правителі європейських абсолютистських «поліцейських держав» XVIII ст. чи модерних авторитарних держав досягали реалізації запланованих суспільних перетворень через створення умов, коли власні інтереси керованих спонукали їх до бажаної владі поведінки. Такі держави використовували репресії лише щодо осіб чи груп, які загрожували їх владі, і зазвичай тільки після того, як вони проявили непокору. За таких умов масштаби насилля залишалися відносно невеликими.

Натомість у СРСР приватні інтереси керованих розглядалися як перешкода на шляху зусиль держави, та фактично нею і були. «Человека стремились насильно изъять из Дома привычной повседневности ради превращения в орудие больших конструктористских проектов коммунистического строительства»⁶⁵. Індоктринація була необхідною, але недостатньою умовою для того, щоб індивіди діяли так, як це корисно державі, а не їм самим, змінюючи звичні обставини та ритм свого життя, причому переважно в гірший бік. Відповідно залякування населення (та й апарату управління) масовими репресіями було необхідним складником модернізаційних зусиль. Без нього ініціативи влади просто не були б реалізовані внаслідок пасивного опору.

Варто наголосити, що терор проти представників правлячих еліт був певним функціональним заміником ненасильницької соціальної конкуренції. Він не лише дисциплінував представників еліти, а й забезпечував можливості для стрім-

⁶⁵ Зарубина Н. Н. Повседневность в контексте социокультурных трансформаций российского общества / Н. Н. Зарубина // Общественные науки и современность. – 2011. – № 4. – С. 57.

ких злетів по «розчищених» щаблях ієрархії тих управлінців, які довели свою успішність у реалізації покладених на них завдань.

Водночас з огляду на логіку функціонування сталінської політичної системи видатний успіх для кожної особи був не менш небезпечним, ніж провал. Долі двох маршалів Радянського Союзу – Георгія Жукова після завершення Другої світової війни та Лаврентія Берії після реалізації радянського атомного проекту – є досить промовистими прикладами. Як підкреслював російський дослідник В. Пастухов, непевність щодо власного становища, постійний ризик потрапити у жорна механізму терору (і в цій ситуації дуже мало що залежало від поведінки особи) об'єднували всіх громадян тодішнього СРСР – від колгоспника до члена ЦК Політбюро.

Дослідник зазначає, що припинення масових політичних репресій після смерті Йосипа Сталіна було викликане не лише виснаженням радянського суспільства, яке жило у стані перманентної мобілізації із самого початку 30-х років ХХ ст. Представники політичної еліти СРСР прагнули гарантій щодо свого становища, а це було неможливо без припинення регулярних кампаній терору. Відсутність реальних альтернатив відповідному кроку демонструє протистояння «наступників Сталіна» Лаврентія Берії та Микити Хрущова. Обидва претенденти на керівництво СРСР доклали зусиль до демонтажу системи масових репресій. Перемога Хрущова у протистоянні певним чином була пов'язана з тим, що саме він асоціювався з більш надійними гарантіями захисту від свавілля⁶⁶, а отже, зумів об'єднати довкола себе еліту, тоді як Берія виявився політично ізольованим.

«Нормалізація» радянської держави (припинення масових репресій проти власних громадян, встановлення режиму «соціалістичної законності», певне послаблення суворості ідеологічного контролю) була пов'язана ще й з тим, що модернізаційні завдання, які стояли перед радянським проектом, здавалися загалом вирішеними. Радянська космонавтика, особливо запуск «Супутника» та політ у космос Юрія Гагаріна, була лише

⁶⁶ Пастухов В. Б. «Перестройка» – второе издание. Революция и контрреволюция в России / В. Б. Пастухов // Полис. Политические исследования. – 2011. – № 1. – С. 9–12.

найбільш наочним, але далеко не єдиним доказом реальних досягнень радянської альтернативи ліберальним демократіям Заходу. Поширена тоді технократична теорія конвергенції, що передбачала поступове зближення капіталістичної та соціалістичної систем через уніфікуючий вплив спільної технологічної бази, не виглядала абсолютно безпідставною. Дійсно, наприклад, стрімке розширення у країнах Заходу в повоєнні роки *welfare state* (процесу, що фактично передбачав націоналізацію індивідуальних ризиків) було пов'язано не лише із соціальними наслідками мобілізаційних зусиль держав під час Другої світової війни (та потребою протистояти підривному впливу комуністичних ідей – прим. авт.), а й певними економічними перевагами⁶⁷, визначеними технологічним укладом. Проте сподівання, що західний капіталізм і радянський соціалізм позбудуться своїх одіозних проявів і різними способами наблизяться до побудови більш досконалого суспільства, не справдилися.

Процес суспільного розвитку не набув лінійного характеру. З одного боку, прогрес технологій створив передумови для переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки, з другого – індустріальні суспільства Заходу породили впливові соціальні прошарки, які не знаходили привабливих для себе позицій у пірамідальній суспільній структурі, найбільш пристосованій для обслуговування масових виробництв. Транснаціональна хвиля революційних за змістом, але ненасильницьких за формою протестів 1968 р. відображала вимоги людей, які сприймали новий, безпрецедентний порівняно з минулими поколіннями рівень добробуту як належне, і більше були орієнтовані на цінності власного самовираження.

Натомість радянське суспільство перебувало на той час у розпалі процесу часткової переорієнтації економічних ресурсів на споживання. Великий потенціал вертикальної мобільності, породжений процесами урбанізації, забезпечував поширеність соціального оптимізму. Показовою демонстрацією розміру дистанції між запитами радянського та західного соціумів була кількість учасників публічного протесту проти радянського вторгнення в Чехословаччину через події Празької весни

⁶⁷ Ferguson N. The Ascent of Money. A Financial History of the World / Nial Ferguson. – London : Penguin Group, 2009. – P. 205.

1968 р. – сім осіб⁶⁸. А ситуацію в самій Чехословаччині варто розглядати більше в руслі тогочасних європейських соціально-політичних процесів, а не як наслідок специфіки життя в соціалістичному таборі.

На цьому тлі конкуренція між західним і радянським проектами в різних сферах тривала. Водночас побічні наслідки способу побудови та структури радянської суспільної системи істотно знизили можливість її адаптації до нових викликів.

Рівень і темпи технологічного розвитку визначаються насамперед існуванням суспільного середовища, здатного до відтворення, запровадження та використання технологій⁶⁹. На новому етапі наукової революції одних зусиль талановитих індивідів, результати яких можна було відносно легко тиражувати, покладаючись на тейлористські методики, для масштабних проривів було недостатньо. Досягнення нових наукових здобутків, а головне, їх використання в економічному розвитку, були неможливими без скоординованої роботи наукових колективів, господарюючих суб'єктів і державних органів. Крім того, гнучкість співпраці такої кількості акторів потребувала більш високого рівня соціального капіталу, ніж могло мати радянське суспільство. Не змогло воно забезпечити й достатні стимули до застосування інновацій.

Насамперед з огляду на розвинені та надмірно жорсткі системи соціального контролю простір для ініціативи був істотно звужений. Понад те, навіть уповноважені управлінці майже завжди надавали перевагу виконанню вказівок згори та використанню перевірених методів, адже невдала інновація (а цей процес апіорі досить ризикований) у часи терору трактувалася як диверсія з усіма відповідними наслідками для її ініціатора.

З періоду «хрущовської відлиги» новатор у більшості випадків ризикував уже тільки власною соціальною позицією, проте успіх його ініціативи часто привласнювався особами з вищих щаблів ієрархії. Навіть якщо його нагороджували, то

⁶⁸ *Трегубова Е.* Байки кремлівського дигера / Елена Трегубова – М. : Ad Marginem, 2003. – С. 93.

⁶⁹ *Модернизация России как построение нового государства / Илья Пономарёв, Михаил Ремизов, Роман Карев, Константин Бакулин // ПОЛИТ. РУ. – 2009. – 22 октября [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/article/2009/10/29/mrkpng/>*

суб'єктивна вартість винагороди часто була неспівмірною з ризиком і зусиллями, необхідними для зміни усталеного порядку. Максима «инициатива наказуема её выполнением» загалом чітко відображала радянські реалії.

Хоча технічне відставання СРСР від країн із порядками відкритого доступу за таких умов було неминучим, поява ядерної зброї усунула можливість безпосереднього збройного конфлікту, яка могла б його наочно продемонструвати. Крім того, саме у військово-промисловому комплексі рівень відповідного відставання був значно меншим, ніж в інших технологічних сферах. За таких умов закритість радянського суспільства та послідовна політика свідомої мінімізації кількості контактів радянських громадян із зовнішнім світом призвела до того, що переважно саме внутрішня динаміка визначила подальшу долю радянського проекту.

Жорстокість радянської держави в період мобілізації ресурсів для здійснення індустріалізації СРСР часто спричиняла ситуації, коли без порушення закону фізичне виживання багатьох громадян було майже неможливим. Надмірна й сувора регламентація, поєднана з обмеженістю рівня матеріального забезпечення радянських громадян, і в більш пізній період радянської державності штовхала їх до порушення офіційних приписів. Своєю чергою, радянське керівництво розглядало право не стільки в контексті охорони суспільного порядку завдяки формуванню принципів вирішення конфліктів, скільки як один із засобів трансформації суспільства, руху до комуністичного ідеалу. Цілі права були майже ідентичними із цілями його політики⁷⁰, а зміст норм законодавства визначався владою на власний розсуд.

Унаслідок поєднання зазначених чинників із часом сформувався певний суспільний консенсус щодо умовності нормативного регулювання, його, скоріше, індикативного, ніж зобов'язуючого характеру. Таке ставлення до законодавства, на жаль, значною мірою збереглося в пострадянських державах і донині. На невиконання певних положень законів і підзаконних актів у СРСР закривали очі, хоча в будь-який момент ситуація могла змінитися, і те, що вчора толерували, завтра могло

⁷⁰ Давид Р. Основные правовые системы современности / Рене Давид, Камилла Жофре-Спинози ; пер с фр. В. А. Туманов. – М. : Международные отношения, 1999. – С. 125.

стати підставою для застосування репресій. Показовим прикладом у цьому контексті є остання перед розпадом СРСР кампанія боротьби з нетрудовими доходами.

У ситуації, коли частина норм була фікцією (наприклад, політичні права чи свобода совісті, суверенітет союзних республік), а контроль за виконанням значної кількості з них був неідеальним, радянське законодавство фактично не могло виконувати функції суспільного регулювання на такому самому рівні, як у ліберальних демократіях чи навіть стабільних авторитарних режимах. Насправді воно було лише одним з інструментів партійного контролю. Новела в законодавстві означала зміну політики влади і зазвичай реалізовувала попереднє рішення вищих партійних органів. Саме останнє інформувало населення про нову ситуацію, тоді як законодавчі норми виконували переважно технічні функції.

На практиці радянська влада забезпечувала своє становище від будь-яких реальних чи уявних внутрішніх викликів, фактично діючи поза правовим полем. «Охоронні» законодавчі норми (наприклад, відповідальність за «антирадянську пропаганду») лише надавали легального вигляду цілком волюнтаристським рішенням. Показово, що дисидентський рух виступав за буквально виконання радянських законів. Згодом демонтаж радянської системи на його початкових етапах не потребував істотної корекції законодавства, а був пов'язаний з наповненням реальним змістом до того декларативних норм і нездатністю влади вдатися до звичних «квазілегальних» методів боротьби з опозиційними силами.

Практична гарантованість певного мінімального життєвого рівня та слабка кореляція між докладеними зусиллями й отриманою винагородою спонукали найбільш активних громадян до нелегальної економічної діяльності (у широкому діапазоні від дрібних крадіжок «соціалістичної власності» за місцем роботи до організації підпільних виробництв товарів, на які існував високий попит). Значна ж частина працівників виконувала на своєму робочому місці лише мінімально необхідний обсяг завдань, істотно знижуючи загальну ефективність радянської економіки.

Усвідомлення цих проблем радянським керівництвом підштовхнуло його до спроби реалізувати в середині 1960-х років

економічні реформи, спрямовані на підвищення ролі матеріальних стимулів для працівників. Водночас відповідні реформи мали значно більш обережний характер, ніж навіть у країнах «соціалістичного табору», таких як Югославія та Угорщина. Майже одночасно з початком реформ були здійснені масштабні геологічні знахідки родовищ нафти й газу в Західному Сибіру, розробка яких з початку 1970-х років дала змогу СРСР швидко наростити експорт у капіталістичні країни⁷¹. За таких умов радянська еліта могла вже не продовжувати складний і потенційно небезпечний пошук балансу між забезпеченням економічної ефективності та ідеологічним контролем, що гарантував її панування.

Проблеми в радянській економіці посилювали також надмірні витрати на оборону, які, за окремими оцінками, досягали 20–25 % ВВП СРСР⁷². Очевидні невдачі радянської держави у забезпеченні стандартів життя громадян підривали вплив «м'якої сили» СРСР не лише зовні, а й усередині країни.

Через хронічні проблеми в сільському господарстві СРСР став найбільшим імпортером продовольства. Різке падіння цін на нафту в середині 1980-х років зумовило потребу або істотно знижувати рівень життя населення, або зменшувати капітальні вкладення, що викликало б конфлікт вищої влади з господарсько-політичною елітою. Політичне керівництво СРСР не ризикнуло обрати жоден сценарій і намагалося підтримати стабільність імпорту, зокрема за рахунок західних кредитів. Зрештою, коли імпорт скоротився вимушено, незадоволеними виявилися одночасно і «верхи», і «низи», що на тлі наростаючих економічних проблем призвело до краху радянської державності⁷³.

Чому ж радянська еліта не змогла та/або не побажала зберегти СРСР? Вважається, що головним викликом збереженню «соціалістичного устрою» був напрям її еволюції, визначений особливостями формування еліти СРСР і правил внутрішньої конкуренції.

⁷¹ *Гайдар Е. Т.* Гибель империи. Уроки для современной России / Егор Гайдар. – М. : АСТ: Corpus, 2013. – С. 196, 247–249.

⁷² *Караганов С.* Зачем оружие? / Сергей Караганов // Россия в глобальной политике. – 2012. – № 5 – С. 21.

⁷³ *Гайдар Е. Т.* Гибель империи. Уроки для современной России / Егор Гайдар. – М. : АСТ: Corpus, 2013. – С. 294–307, 469, 519–522.

Терор сталінської доби щодо представників партійного та державного апарату фактично призводив до економії адміністративних зусиль. Замість тривалих з'ясування обставин невдачі, її причин, вини в ній конкретних осіб, управлінець чи навіть ціла їх група, діяльність яких здавалася неефективною (чи нелояльною), усувалися. Після припинення терору радянська система просто не мала достатньо організаційних ресурсів для контролю ефективності власної номенклатури. Паліатив епохи Хрущова, коли неефективним менеджерам і політичним конкурентам уже загрожував не арешт, а істотне пониження в посаді, змінився «кадровою стабільністю» часів застою⁷⁴.

Необхідно також підкреслити, що значне ускладнення суспільних відносин і технологій, яке відбувалося у другій половині ХХ ст., прямопропорційно утруднювало також і завдання оцінки ефективності управлінської діяльності. Наприклад, у 1940-х роках не потребувала великих зусиль перевірка того, чи дав продукцію новий авіаційний завод. У 1970-х роках стало значно складніше оцінити, наскільки ефективно здійснюється управління цим самим заводом. Заявлена кількість випущених літаків – це мало чи достатньо, чи доцільним було рішення відмовитися від запровадження нової моделі, що на певний час знизило б обсяг виробництва? На кожне із цих питань можна дати діаметрально протилежні відповіді залежно від застосованих під час оцінювання критеріїв. Відповідно кар'єра управлінця залежала, скоріше, від успіхів у налагодженні соціальних зв'язків, які спонукали вище керівництво обирати позитивний варіант оцінювання його діяльності, ніж від реальних результатів.

За таких умов процес перетворення еліти на досить закриту касту й істотне обмеження каналів вертикальної мобільності були закономірними, так само, як і зниження її управлінської ефективності. Проте власне кінець Радянського Союзу був пов'язаний не лише з управлінськими помилками під час безуспішних спроб вирішити економічні й соціальні проблеми, що накопичилися за часів застою. Було наявне бажання пев-

⁷⁴ *Дерлугьян Г.* Россия в миросистемной перспективе / Георгий Дерлугьян, Иммануил Валлерстайн // Россия. – 2020: Сценарии развития / под ред. М. Липман, Н. Петрова ; Моск. центр Карнеги. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2012. – С. 43.

них груп в еліті позбавитися від обмежень, накладених на них радянським ладом.

Радянська система гарантувала чи не найбільш ефективний у світовій історії захист «верхів» від конкуренції «знизу». Зворотним наслідком такої ситуації стало загострення проблеми «хто ж встереже сторожа?». Фактично єдиною відповіддю на неї був взаємний нагляд у середовищі еліти, проте його ефективність спиралася на певну ідеологію, яка, власне, визначала орієнтири «правильного» й «неправильного».

Марксизм-ленінізм, настільки ж догматичний, як і релігійна доктрина, на відміну від останньої претендував не на духовну, а на «мирську» раціональність. До 80-х років ХХ ст. розбіжність із реальністю постулатів соціального вчення, розробленого на початку сторіччя, стала надто різкою, аби цінності, які воно нав'язувало, продовжували мати істотний вплив на поведінку управлінців.

Радянська тіньова економіка значною мірою була компенсатором недоліків централізованого планування. Як зазначає російський дослідник С. Барсукова, участь в адміністративних торгах щодо розподілу ресурсів часто була єдиним способом виконати спущений зверху план або отримати можливості для розвитку певного регіону. Водночас у процесі таких торгів з'являлася можливість отримання економічної вигоди від певного формального (або неформального) статусу⁷⁵. Разом з тим можливість використання здобутого в такий спосіб обмежувалася, значними були й супутні ризики відповідної діяльності, які включали не лише економічний вимір, а й реальну можливість бути притягненим до кримінальної відповідальності.

На думку російського дослідника О. Гаман-Голутвіної, стан радянського політичного класу був далекий від статусу справжньої еліти, оскільки його привілеї були тимчасовими, на умовах несення служби державі. Цей принцип визначав перманентність прагнення еліти отримати безумовні (зокрема спадкові привілеї) не пов'язані з виконанням державних функцій. Отримання повноцінних привілеїв у процесі та після

⁷⁵ Барсукова С. Ю. Ресурсная экономика и сословная рента (О книге С. Кордонского) / С. Ю. Барсукова // *Общественные науки и современность*. – 2012. – № 3. – С. 38.

розпаду СРСР стало революцією еліт як спільноти, спрямованої на реалізацію партикулярних інтересів і приватних цілей. Певною платою за приватизацію статусу еліти стала відмова пострадянських еліт від модернізаційної місії та «зайвих» територій⁷⁶. Звичайно, друга частина цього твердження стосується лише істеблішменту Російської Федерації.

Коли провал спроб кінця 1980-х років побудувати «соціалізм із людським обличчям» призвів до швидкого наростання до того часу «заморожених» соціальних конфліктів, зокрема й пов'язаних із націоналістичними настроями в радянських республіках, чимало представників партійної та комсомольської еліти другого і третього ешелону підтримали демонтаж СРСР. Кадрова стабільність пізнього соціалізму серйозно знижувала шанси їх висхідного руху в існуючій системі⁷⁷. Натомість керівництво радянських республік, номенклатура середнього рівня небезпідставно розраховувала не лише зберегти, а й навіть поліпшити власні позиції у владі нових незалежних держав, позбувшись постійної загрози власному становищу через ініціативи Москви. Як засвідчили подальші події, наявні у цих груп політичні переваги були конвертовані в економічні активи через приватизацію державного майна.

2.3. Пострадянські трансформації.

Усталеність тимчасових рішень

Здобуття Україною незалежності у 1991 р. значною мірою було забезпечене використанням провідною частиною еліт Української Радянської Соціалістичної Республіки націонал-демократичної ідеології з метою легітимізувати своє прагнення позбутися контролю союзного центру. З огляду на майже абсолютну перевагу тодішнього істеблішменту в управлінському досвіді, доступі до існуючих владних механізмів, не дивно, що ідейні прихильники націонал-демократичних цінностей, об'єднані на той час в Народному Русі України, мали

⁷⁶ Гаман-Голутвина О. В. Метафизика элитных трансформаций в России // О. В. Гаман-Голутвина // Полис. Политические исследования. – 2012. – № 4. – С. 32–33.

⁷⁷ Гудков Л. Проблема abortивной модернизации и мораль / Лев Гудков // ПОЛИТ.РУ. – 2008. – 21 ноября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2008/11/21/gudkov/>

переважно представницьку роль у новій конфігурації влади, не володіючи реальними важелями впливу на поточне управління⁷⁸. Як зауважив британський дослідник Е. Вілсон, «сила імпульсу, здатного рухати країну вперед після 1991 р., була невелика, не існувало жодного потужного руху за незалежність, подібного до «В'єтконгу», спроможного створити нову державу за власним проектом. «Стара гвардія» залишалася на своїх місцях, трохи налякана, але все ще здатна подбати про власні інтереси»⁷⁹.

Понад те, можна погодитися з оцінкою українського дослідника О. Литвиненка, який відзначає спадкоємність українських еліт принаймні з кінця 1950-х років (періоду завершення масових репресій). Отже, можна дійти логічного висновку щодо тривалості періоду розвитку нинішньої української політичної системи протягом 50–60-ти років⁸⁰. Набуття Україною державної незалежності було важливою та помітною віхою у цьому процесі, проте воно лише змінило характер розвитку, а не започаткувало його. Вища транспарентність політичних процесів, пов'язана зі здійсненням певної лібералізації в новій незалежній державі, висвітлила до того приховані аспекти політичної взаємодії. Унаслідок впливу зазначеного чинника посилюється помилкове, проте досить поширене враження про початок політичних процесів «із чистого аркуша», попри те, що більшість їх акторів продовжували діяти у звичній для себе системі координат, лише частково трансформованій у результаті істотного розширення сфери публічної політики.

На відміну від західних сусідів України, які мали одночасно виконувати два завдання – демократизацію політичної си-

⁷⁸ Рафальський О. О. Відродження громадянського суспільства і виклики державотворення / О. О. Рафальський, М. Є. Єгоров // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості формування та сучасні тенденції розвитку / кер. авт. кол. і наук. редактор А. І. Кудряченко // Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет «Україна», 2010. – С. 350.

⁷⁹ Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон ; пер. з англ. О. Гриценко, Н. Гончаренко. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 280.

⁸⁰ Литвиненко О. В. Еволюція політичного режиму у незалежній Україні / О. В. Литвиненко // Незалежність України в глобалізованому світі: вектори ХХІ століття: зб. матеріалів наук. конф. (22 серпня 2011 р.): до 20-річчя незалежності України. – К., НІСД, 2011. – С. 46.

стеми та розбудову ринкової економіки, зокрема реформуючи для їх досягнення державні механізми, українське суспільство повинне було ще й забезпечити процеси націєтворення та будівництва незалежної держави⁸¹. Очевидно, що серед згаданої четвірки завдань пріоритетним було саме формування держави, без хоча б мінімально ефективного функціонування якої перспективи анархії, гуманітарних катастроф і територіальної дезінтеграції України набували реальних обрисів.

Власне формуванням державних інститутів насамперед і зайнялися українські еліти. Через істотний брак ресурсів та часу переважаючим методом під час цього процесу було «крупноблокове будівництво». Його основним змістом було замикання існуючих ієрархій і структур на Києві замість Москви. В українській столиці з використанням наявних кадрів створювалися елементи державної надбудови, які раніше зосереджувалися в союзному центрі або мали майже декоративний характер (наприклад, Міністерство закордонних справ УРСР). Унаслідок цього незалежна українська держава у важливих характеристиках взаємодії із суспільством не надто кардинально відрізнялася від своєї попередниці. Тенденції до закритості, надмірної централізації, орієнтації на вказівки «зверху», а не на нормативні акти і процедури, патерналістське ставлення до населення, трактування його активності як загрози, а не можливості для взаємодії в діяльності державних і (значною мірою формально) самоврядних органів виявилися досить стійкими. Численні адміністративні перетворення 1990-х і 2000-х років, усунувши окремі зовнішні прояви відповідних тенденцій, не змогли кардинально змінити ідеологію функціонування органів влади.

Процес формування нації значно триваліший за трансформацію політичних інститутів і має ще більш складний характер. Спроби «перемкнути» ще існуючі на початку 1990-х років радянські механізми впливу на масову свідомість, насамперед систему освіти, із боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» на його просування мало обмежений, а часом і зворотний ефект. Брак ресурсів, амбівалентність виконавців

⁸¹ *Kuzio T.* Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple // *T. Kuzio // Politics.* – 2001. – Vol. 21 (3). – P. 168–177.

і непослідовність ідеологів, принципова неможливість діяти старими пропагандистськими методами за умов ідеологічного плюралізму зумовили поступове згортання спроб прискорити націєтворення «зверху», перехід до певної ритуалізації відповідних зусиль. Навіть нині, після понад двох десятиріч існування України як незалежної держави, процес формування політичної нації не можна розглядати як завершений.

Культурний шок від стрімких і для багатьох громадян переважно негативних соціальних перетворень створював передумови для формування ностальгії за радянськими цінностями. Поява власної держави на тлі значного рівня інертності в розширенні ареалу української культури не сприяло усвідомленню багатьма етнічними українцями своєї нової ролі титульного етносу.

Натомість чимало етнічних росіян, які проживають в Україні, та досить широкий прошарок російськокультурних українців відчули загрозу своєму неформальному статусу, який вони мали за часів СРСР⁸². Фактично обидві спільноти до певної міри почуваються меншинами, які зазнають загроз. Політика ідентичності сприймається як ідеологічне насильство, феномен пропагандистського впливу, що зумовлює відтворення конфліктогенних стереотипів масової свідомості й перешкоджає конструктивному розв'язанню наявних суперечностей⁸³.

Відповідний стан істотно ускладнює формування та обґрунтування єдиної ідентичності, а отже, і загальної легітимності влади, необхідної для стабільної демократії⁸⁴. Тому не дивно, що новопостала держава могла розглядатися як інструмент реалізації суверенітету української політичної нації лише зі значними застереженнями. Цілком очікувано, що за таких умов демократичні електоральні процедури більшою мірою були ін-

⁸² *Степико М. Т.* Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій // М. Т. Степико // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4. – С. 6–8.

⁸³ *Україна: політичні стратегії модернізації: зб. наук.-аналіт. доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського.* – К.: НІСД, 2012. – С. 28.

⁸⁴ *Самохіна М. А.* Влияние незавершенных процессов становления нации на строительство демократии / М. А. Самохіна // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С. 250.

струментом конкуренції ідентичностей, ніж виконували функцію контролю за діяльністю державних органів.

На відміну від політичного складника, «перша хвиля» економічних реформ, що загалом сформувала інституційні основи ринкової економічної системи, була здійснена лише за часів президентства Леоніда Кучми. Природно, що на зміст і напрям реформ уже істотно впливали групи, які контролювали державний апарат, спрямовуючи їх у вигідному для себе напрямі. Українські дослідники вказують на «фактичну приватизацію конституційної сфери державною бюрократією, яка в економічній царині виконувала роль власника та розподільника економічних активів, а в правовій – конструктора політичних режимів, що мав надавати політичні гарантії збереження підсумків приватизації»⁸⁵. Необхідно уточнити, що йдеться скоріше про істеблішмент, далеко не всі групи в якому належали до бюрократії, а нижчі прошарки останньої мали небагато засобів впливу на процес ухвалення рішень.

Водночас висока економічна ціна перетворень (до природних труднощів трансформації планової економіки додалися ще й наслідки зволікання з її проведенням та лобізму корупційних інтересів), швидке зростання соціальної диференціації призвели до падіння легітимності обраної в демократичний спосіб влади і фактично унеможливили другу хвилю соціальних реформ. Це спричинило консервацію «радянських» за походженням інститутів у таких найбільш важливих для пересічних громадян сферах, як освіта, охорона здоров'я, надання адміністративних послуг населенню, житлово-комунальне господарство.

Вони продовжили своє існування у специфічній організаційно-правовій формі установ, заснованих на невластному майні, діяльність яких має неекономічний характер; усередині ж панують неформальні, не правові відносини, «кругова порука», завдяки якій, незважаючи на загальну неефективність, завдання в кожний конкретний момент вирішуються на якомусь рівні, насамперед завдяки вольовій мобілізації та перерозпо-

⁸⁵ *Янішевський С. О.* Конституція у незалежній Україні: 20 років розвитку та механізми подальших змін / С. О. Янішевський, І. С. Сало, В. М. Яблонський // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 11.

ділу ресурсів. Зовнішньоколективістська культура управління за агресивного індивідуалізму кожного виконавця призводить до того, що всі контрагенти розподіляються на «своїх» і «чужих», відсутня довіра до зовнішніх осіб та органів, діє принцип централізму та концентрації «на самому верху» максимально-го обсягу повноважень. У пострадянські часи установам було дозволено отримувати самостійно прибутки, що зумовило їх перетворення на інструмент приватно-бюрократичного капіталу⁸⁶. Таким чином, система відносин у зазначених організаціях і характер взаємодії з клієнтами, зберігши такі негативні характеристики радянських часів, як орієнтація на формальні показники, неефективність витрачання ресурсів, нехтування інтересами споживача, ще й втратила набутки попередньої системи, зокрема загальнодоступність послуг і наявність певних гарантованих мінімальних стандартів.

Відповідний стан інституційного середовища, з яким мають справу пересічні громадяни, створило сприятливі умови для збереження й навіть відтворення в нових поколіннях низки рис пострадянської людини – прихильності до ієрархічності, звички до розподілу й побудови системи винагород зверху. Страх перед майбутнім, високий рівень недовіри поза вузьким колом сім'ї, родичів і знайомих призводить до вибору життєвої стратегії, спрямованої на виживання, дуже часто ціною обмеження власних запитів. Відповідно особи орієнтуються на владу, очікуючи від неї забезпечення свого дуже скромного існування, і водночас не вірять у її обіцянки⁸⁷.

Радянська держава намагалася ліквідувати потенційних конкурентів своєї влади, цілеспрямовано руйнуючи будь-які асоціації чи інститути, їй не підконтрольні, здатні до будь-якої незалежної від волі влади ініціативи. На відміну від Китайської Народної Республіки, де спроби запровадити абсолютний контроль над суспільством, розпочаті в середині 1940-х років, облишили вже наприкінці 1970-х, тривалість відповідного

⁸⁶ *Акопян А. С.* Десталинизация здравоохранения как условие модернизации / А. С. Акопян // *Общественные науки и современность*. – 2011. – № 6. – С. 35–37.

⁸⁷ *Лев Гудков:* Резервация «совка» – это индустриальная Россия и Восточная Украина // *Главком*. – 2012. – 3 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/7509.html>

впливу на українських теренах спричинила ситуацію, коли традиційні суспільні інститути були майже повністю знищені⁸⁸. Навіть у Західній Україні, територія якої увійшла до складу СРСР пізніше, принаймні два покоління соціалізувалися вже в умовах «радянської дійсності». Таким чином, альтернативний радянському досвід соціальної взаємодії було майже втрачено.

Свобода пострадянського суспільства істотно обмежувалася ментальними слідами колишніх заборон і нездатністю об'єднати обмежені ресурси окремих індивідів та родин на ґрунті спільності прагнень чи інтересів для реалізації тривалих проєктів. На спроможність пересічних громадян до самоорганізації для спільного вирішення нагальних для них проблем або економічної діяльності й досі негативно впливають «захисний» конформізм, надмірна обережність щодо будь-яких змін, навіть якщо вони потенційно корисні, соціальне відчуження⁸⁹. Проблеми об'єднання розпорошених приватних ресурсів були ще більш серйозними в 1990-х роках. Тоді їх значно посилювали ще й економічні нестатки, коли чимало українців мусили докладати значних зусиль для задоволення елементарних життєвих потреб.

Варто також зважати на те, що саме по собі «звільнення» державних і «колективних» підприємств автоматично не перетворило їх на ефективних господарюючих суб'єктів ринку. В останніх у короткостроковому плані мотивація спрямована на максимізацію прибутку, а в довгостроковому – на максимізацію т.зв. чистої вартості фірми⁹⁰. Цілком зрозуміло, що обидві мотивації можуть суперечити одна одній. Крім того, мотиви для довгострокового планування спрацьовують лише за наявності достатнього рівня впевненості в майбутньому. У пострадянських умовах це означало, що ненадійність прав

⁸⁸ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Френсис Фукуяма ; пер. с англ. Д. Павлова, В. Кирющенко, М. Клопотин. – М. : АСТ, 2006. – С. 101, 159.

⁸⁹ Як позбутися пострадянськості / А. Гетьманчук, Л. Літра, Т. Канчелі [та ін.] – К. : Інститут світової політики, 2012. – С. 9.

⁹⁰ Гринберг Р. С. Модернизация: противоречия советского прошлого и дилемм будущего / Р. С. Гринберг // Стратегия опережающего развития : У 3 т. – Т. 1 : Российские модернизации: диагнозы и прогнозы / под общ. ред. А. В. Бузгалина, Р. Крума. – М. : ЛЕНАНД, 2011. – С. 55.

на відповідні економічні суб'єкти й належні їм ресурси стимулювала осіб, які отримували доступ до управління ними, обирати одержання всього доступного «прямо зараз», часто ціною втрати навіть мінімальних перспектив для подальшого існування такого суб'єкта. Крім того, з огляду на ступінь одержавлення економіки в УРСР простір для «природної еволюції» підприємництва залишався украй вузьким.

За таких умов легальних дієздатних конкурентів у владно-го істеблшменту було дуже мало. Нелегальні – колишні «радянські приватні підприємці» (люди, які займалися забороненою за радянських часів економічною діяльністю в діапазоні від «сірого» до «чорного» ринку) – діяли тими самими методами. Крім того, у процесах взаємної конкуренції/кооперації ці дві соціальні групи злилися в єдині структури, часто сформовані за регіональною ознакою. Засобом отримання контролю над суб'єктами господарювання⁹¹ й державними структурами, а також мобілізації ресурсів і здобуття політичної/адміністративної підтримки було формування мереж неопатрімоніальних відносин⁹². Вони яскраво проявилися у процесі трансформацій радянської системи, але коріння багатьох із них сягає 60–70-х років ХХ ст.

Відповідна ситуація не була пов'язана з якимись специфічними культурними характеристиками українського соціуму, а є скоріше проявом загальних закономірностей соціальних трансформацій. Необхідно зазначити, що в суспільствах із серйозним дефіцитом соціальної довіри істотні переваги над легітимними соціальними структурами отримують «злочинні спільноти»⁹³. На українських теренах відповідний чинник посилювався внаслідок набутої за радянських часів звички ухилятися від державного контролю, навіть у тих випадках, коли це

⁹¹ Гальчинський А. С. Нотатки радника Президента. Десять років з Президентом України Леонідом Кучмою / Анатолій Гальчинський. – К. : Либідь, 2013. – С. 175.

⁹² Красильщиков В. От авторитаризма к демократии на путях модернизации: общее и особенное / Виктор Красильщиков // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Изд-во. «Европа», 2010. – С. 229.

⁹³ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Френсис Фукуяма ; пер. с англ. Д. Павлова, В. Кирищенко, М. Клопотин. – М. : АСТ, 2006. – С. 548.

не було дуже необхідно. Політика щодо певної діяльності могла змінитися цілком непередбачувано для особи, яка нею займалася, тож без нагальної потреби інформувати державу про свою активність було не дуже обачно.

Неопатримоніальні зв'язки використовували для отримання контролю над суспільними інститутами, і успадкованими від радянської доби та мінімально модифікованими до виконання функцій в умовах незалежної держави, і новоствореними (наприклад, політичними партіями). Саме неформальні практики серйозно впливали на конституювання системи формальних інститутів, насамперед механізмів та алгоритмів відтворення у них влади⁹⁴. Відповідні інститути перетворювалися на джерело ренти, яка формувалася завдяки привласненню пропонованої певним інститутом вигоди за рахунок інших учасників відповідних відносин або через примус їх до додаткових витрат на власну користь.

Відповідні дії вкрай негативно впливали на ефективність діяльності експлуатованих у такий спосіб суспільних інститутів. Для свого належного функціонування будь-який з них має передбачати й винагороду для тих, хто грає «за правилами», і покарання для порушників. Застосування винагород і покарань у межах певного інституту уможлиблюється системою контролю. Зазначені елементи мають носити стабільний характер, а їх можливі трансформації – відбуватися у прозорий для всіх учасників спосіб. За таких умов зрозуміло, що наслідком розширення впливу на діяльність суспільних інститутів неопатримоніальних мереж, які засновуються не на стабільних правилах, а на відносно більш мінливих і загалом менш передбачуваних міжособистісних контактах, стає їх деградація.

Деформація розподілу пропонованої інститутом винагороди, невідповідність її об'єктивним показникам, зокрема докладеним зусиллям учасників певних відносин, призводить до зниження рівня їх мотивації, поширення з їхнього боку спроб «порушити правила», тепер уже на власну користь. Крім того,

⁹⁴ *Крисенко О. В.* Вплив неформальних інститутів на український політичний процес / *О. В. Крисенко* // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4. – С. 61.

істеблішмент у процесі отримання й використання тіньового впливу на функціонування суспільних інститутів свідомо чи несвідомо ослаблює системи контролю, які заважають реалізації їхніх планів. Побічним наслідком цього процесу є проблеми з виявленням і покаранням порушників правил, зокрема т.зв. безбілетних пасажирів, навіть у тих випадках, коли це вигідно особам, які перебувають на верхівці неопатримоніальних мереж.

Бажання не обмежувати свободу дій механізмами контролю простежується в нових інститутах, відсутніх в УРСР або таких, що зазнали кардинальних трансформацій. Ідеться насамперед про «політичну надбудову» держави. Так, наприклад, під час порівняння Конституції України з конституційними актами інших країн помітною є практична відсутність легальних способів дострокового припинення повноважень Верховної Ради та Президента України, які є засобом взаємного контролю інституцій безпосереднього представництва народу. Формально такі механізми передбачені, але на практиці украї складно уявити політичні умови, в яких вони спрацюють. Дуалізм виконавчої влади не забезпечує належного рівня контролю з боку уряду над функціонуванням її органів з огляду на субординований статус щодо глави держави. Водночас допоміжні та дорадчо-консультативні інституції, що забезпечують діяльність Президента, як із суто організаційних, так і з політико-правових причин не можуть повноцінно виконувати контролюючі функції вищих органів виконавчої влади. Можна продовжувати наводити відповідні приклади.

Очевидною є роль в ослабленні ієрархічно побудованих інститутів осіб, що перебували на верхніх щаблях влади і відповідно мали значно більший потенціал впливу, ніж пересічні громадяни. Водночас навряд чи можна покладати всю відповідальність за кризу суспільних інститутів в Україні лише на істеблішмент. Якби ситуація поступової інституційної деградації не була принаймні прийнятною і для широких верств населення, то соціальний опір його діям був би значно потужнішим. Можна назвати кілька причин такої ситуації.

Насамперед, це відсутність ціннісних суперечностей між істеблішментом і пересічними громадянами. Для травмованого соціальними катастрофами ХХ ст. суспільства із сильним

елементом селянської домодерної культури природним є брак довіри до правил (що диктувалися державою і фактично спрямовувалися на її руйнування) та тяжіння до взаємодії на персональній основі. За умов, коли формальні правила порушувала більшість (про соціальні причини цього йшлося вище), для багатьох громадян претензії до влади мали й мають не «абсолютний», заснований на цінностях характер («чи є такі дії влади прийнятними для мене взагалі»), а «відносний» («ви нам виділяєте замало», а для соціально активних осіб – «я сам хочу бути на вашому місці»).

Відсутність істотних мотиваційних відмінностей між істеблїшментом і широкими верствами населення частково забезпечується також їх культурною єдністю. Значний вплив на культурні смаки й мотивації українських громадян має місцеве відображення західного «суспільства споживання». Саме «демонстративне споживання» через брак інших маркерів стає індикатором соціального статусу. Надто дорогий мобільний телефон у звичайного найманого працівника та брендові годинники й автомобілі у бізнесмена, чи, що ще гірше, у політика чи державного службовця, є відображенням різних рівнів одного й того самого явища – демонстративного споживання як засобу підкреслення власної значущості й високого соціального становища.

Також варто зазначити, що серед бенефіціарів загального послаблення ефективності формальних інститутів було й чимало громадян, які не займали високої соціальної позиції. Комусь така ситуація давала змогу отримувати стабільну винагороду, докладаючи до цього менше зусиль; для деякого розширилися можливості одержання додаткових ресурсів завдяки «подвійному продажу власної роботи», якщо вона була пов'язана з наданням послуг населенню. Водночас вирішення багатьох життєвих проблем за наявності коштів значно спростилося. Наприклад, замість необхідності докладати зусилля для виконання кваліфікаційних вимог у системі освіти оцінка «купується» – чи опосередковано (придбання виконаних іншими кваліфікаційних робіт), чи навіть безпосередньо.

Водночас відтворення практик клієнтелізму пов'язане не лише з мотивами додаткових вигод. За умов наочності «недобросовісної конкуренції» у змаганні за обмежені соціальні

ресурси люди побоюються опинитися на узбіччі життя, діючи відповідно до закону, наслідком чого стануть лише їх маргіналізація, неможливість самореалізації, крайня бідність⁹⁵.

Бездержавність України в модерний час (за винятком дуже короткого періоду визвольних змагань на початку ХХ ст.), атомізованість українського суспільства, що знижувала здатність громадян до ефективного контролю за владою після здобуття незалежності, призвели до тривалої інерції у сприйнятті держави як незалежного від суспільства феномену, вплинути на поведінку якого складно, а відповідні спроби є небезпечними. Разом з тим породжена радянськими реаліями переоцінка економічних ресурсів держави, дбайливо підтримувана зусиллями політиків-популістів під час електоральних кампаній, посилила настрої соціального інфантилізму, коли для вирішення будь-якої суспільної проблеми здається достатньою наявність політичного рішення й належного державного фінансування, причому про джерела походження коштів у бюджеті зазвичай не замислюються, а їх відсутність пояснюється виключно корупцією. Відповідно максимізація всіма способами благ, які отримує особа від держави, та мінімізація виконання обов'язків перед нею і суспільством розглядалися, а часто і продовжують розглядатися як соціально прийнятна поведінка.

Т.зв. індивідуалістичний патерналізм – поєднання крайніх форм індивідуалізму з патерналістськими очікуванням громадян, несумісний ані зі зрілими авторитарними, ані з демократичними культурами, характерний переважно для періодів формування або занепаду авторитарних режимів лівого спрямування, а також для суспільств, що здійснюють перехід від таких режимів. Не дивно, що такий феномен був помітний у пізньому СРСР і зараз тією чи іншою мірою представлений у всіх колишніх посткомуністичних країнах Європи та у Венесуелі⁹⁶. Водночас вплив «чинника бездержавності» й широке використання популістських тактик майже всіма провідними політичними гравцями серйозно посилюють небезпечні на-

⁹⁵ *Hale H. E. Formal Constitutions in Informal Politics: Institution and Democratization in Post-Soviet Eurasia / Henry E. Hale // World Politic. – 2011. – Vol. 63 – № 4 – P. 519.*

⁹⁶ *Урнов М. Ю. Роль культуры в демократическом транзите / М. Ю. Урнов // Общественные науки и современность. – 2011. – № 6. – С. 15–16.*

слідки впливу відповідного феномену на перебіг політичних і соціальних процесів в Україні.

Відносно пасивність українського суспільства на початкових стадіях розширення неопатримоніальних мереж і переходу їх функціонування на якісно вищі рівні забезпечували прискорення інституційних трансформацій і нові можливості швидкого підвищення свого соціального статусу, що відкрилися для соціально активних громадян. Відповідні можливості значно знизилися після певної стабілізації нової системи, що завершилася наприкінці 1990-х років, проте негативні демографічні тренди в українському суспільстві, унаслідок яких частка молоді серед населення відносно незначна, а також відкритість кордонів, яка дає змогу соціально активним особам реалізовувати власний потенціал поза межами України, істотно пом'якшують політичні ризики, викликані значним зниженням пропускнуої спроможності каналів вертикальної соціальної мобільності.

2.4. Політико-економічна система України.

Чинники нестабільності

Щодо істеблішменту, який сформувався в пострадянських державах, російський дослідник А. Рябов використав термін «трансфер-класи». Він охарактеризував їх як класи, що вийшли з антикомуністичної революції, проте бажають якнайдовше зберегти перехідний стан. Вони представлені передусім високо ресурсними групами, пов'язаними експлуатацією державної власності, перерозподілом власності й бюджетних потоків, керуються певними управлінськими традиціями, що походять від радянської номенклатурної системи. Джерелом існування трансфер-класів і головним чинником їх домінування в політиці й економіці є ексклюзивний доступ до отримання ренти – адміністративної, бюджетної, природної. Водночас контроль над ресурсами дає змогу істеблішменту побудувати серйозний бар'єр для доступу на політичний ринок новим акторам. Причому остання риса властива не лише країнам, де стабілізувався авторитарний режим, а й конкурентним електоральним демократіям, до яких належить і Україна⁹⁷.

⁹⁷ *Рябов А.* Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций / Андрей Рябов // ПОЛИТ.РУ. – 2010. – 12 августа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polit.ru/lectures/2010/08/12/riabov.html>

Особливості обставин формування істеблішменту пострадянських держав можуть слугувати поясненням недостатнього рівня відповідальності багатьох його представників⁹⁸. Якщо відкинути ціннісне забарвлення відповідного твердження, можна його сформулювати як орієнтованість істеблішменту на короткострокові результати й нехтування довгостроковими наслідками своїх дій. У ситуації транзиту виграли насамперед «порушники правил», ті, хто діяв «тепер і зараз».

Конкуренція за владу в такій ситуації відсіювала і нераціональних гравців, і надмірно схильних до стратегічного мислення, яке дає переваги лише в разі відносно стабільної ситуації та достатнього рівня поінформованості про чинники, що її визначають. Водночас прихильники «швидких результатів», отримавши доступ до ресурсів і, відповідно, переваги перед конкурентами, одержали потужний психологічний стимул дотримуватися обраного способу дій і надалі, оскільки він забезпечив успіх у минулому.

Стабільність української політичної системи, попри наявність у ній публічної політичної конкуренції, досягається завдяки дії чинника відсутності впливових «антисистемних» політичних акторів. Тому перемога опозиційних діячів в електоральній конкуренції не забезпечує докорінних суспільних трансформацій, адже раціональнішим, на їхній погляд, є використання можливостей для отримання ренти, що відкриваються у зв'язку з доступом до влади. Саме за цим сценарієм розвивалися події в Україні у 2005 р., коли досить потужний суспільний запит на реформи був змарнований, а від широких верств населення «відкупилися» підвищенням соціальних виплат, продовживши ініціативи попередньої влади.

Важливим елементом контролю політичного поля є висока монополізація ринку ЗМІ. Унаслідок нерозвиненості рекламного ринку та й загалом його відносно незначного обсягу українські ЗМІ зазвичай не є самоокупними проектами. Популярні телекомпанії, радіостанції, провідні друковані ЗМІ є складником фінансово-промислових груп, для яких вони відіграють роль не економічного активу, а інструменту політич-

⁹⁸ Коу Ц. Элиты в контексте модернизации России / Цзунси Коу // Власть. – 2012. – № 10. – С. 45.

ного впливу⁹⁹. З одного боку, це можливість інформаційного тиску на учасників «пануючої коаліції», який є заміником силової конкуренції (а іноді й захистом від неї), особливо ефективним через низький рівень довіри широких верств населення до істеблішменту загалом. З другого – власні ЗМІ є засобом підтримки політичних союзників.

З огляду на те, що здобута політична підтримка, конвертована в доступ до механізмів влади, посилює потенціал учасника правлячої коаліції (або вводить нового гравця у відповідне коло), очікувати, що розпорядник інформаційного ресурсу надаватиме його виключно на конкурентних засадах, не доводиться. Він має переконатися, що, по-перше, не підтримає свого майбутнього опонента, а по друге – що його дії не розцінюватимуться як виклик іншими учасниками коаліції (якщо, звичайно, така мета не ставиться спеціально). Фактично йдеться про подвійний фільтр лояльності до власника інформаційного ресурсу та його уявлень про можливі наслідки певного месиджу контрольованих ним ЗМІ для стосунків з іншими впливовими гравцями. Звичайно, винятки із цих правил трапляються, але є, скоріше, «помилками системи», ніж проявами її позитивної еволюції.

Відповідний стан з доступом до каналів комунікації на тлі атомізованості суспільства, високого рівня недовіри в ньому, концентрації власності значно ускладнює мобілізацію необхідних організаційних, інформаційних і фінансових ресурсів для будь-якого масштабного політичного проекту. Без порозуміння з досить вузьким колом потенційних спонсорів, спроможних надати значну матеріальну підтримку, нові актори можуть розраховувати хіба що на існування в досить обмеженій ніші (територіальній чи соціально-культурній) без істотних шансів вплинути на визначення «політичного порядку денного» на національному рівні. При цьому спонсори найчастіше розглядають цю підтримку як інвестицію не лише політичну, а й суто економічну, що має принести прибуток за рахунок експлуатації у власних інтересах публічних ресурсів.

⁹⁹ Ворс С. Хто створив маніпулятивну систему ЗМІ? / Самійло Ворс / Український тиждень. – 2012. – № 36. – С. 18–21.

Разом з тим наявність певної конкуренції між спонсорами й персональний характер політичної лояльності уможлиблює існування політичного й ідеологічного плюралізму, створює значний простір для свободи слова. За умов обмеження кількості й переліку гравців, що реально конкурують за підтримку електорату, політичне значення рівня його поінформованості про наявні суспільні проблеми істотно знижується. Такий стан робить надмірною і не потрібною для збереження системи цензуру авторитарного зразка, хоча з позицій окремих політичних акторів вона в певні моменти (насамперед перед виборами) є бажаною. Навпаки, можливість досить вільної критики влади є засобом зниження соціального напруження в суспільстві.

Не можна заперечувати той факт, що демократизація та створення ринкових основ господарювання на теренах колишнього СРСР супроводжувалися економічним занепадом, закріпленням спрямування економіки на виробництва сировини чи товарів з низькою доданою вартістю, деградацією цілих її галузей, соціальної інфраструктури та зниженням якості людського капіталу. В економічному розвитку стали помітними риси регресу й деіндустріалізації, стосовно яких у політичному лексиконі навіть почав вживатися термін «демодернізація»¹⁰⁰.

Зважаючи на те, що за період, який минув з часу розпаду СРСР, наслідки розриву традиційних господарських зв'язків та економічної кризи радянського господарства уже мали б бути компенсовані, можна констатувати, що основною причиною відповідного стану є насамперед зниження ефективності функціонування суспільних інститутів. Останні вже не були здатні координувати зусилля численних суб'єктів, що діють у масовому суспільстві, на рівні, який забезпечував би реалізацію нових масштабних економічних і соціальних проєктів, чи хоча б стійкий розвиток існуючих. Понад те, навіть підтримка конкурентоспроможності наявних індустрій за умов швидкого розвитку й поширення нових технологій не можливе без по-

¹⁰⁰ *Рябов А.* Демократизация и модернизация в контексте трансформаций постсоветских стран / Андрей Рябов // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества. – М.: Изд-во «Европа», 2010. – С. 184.

стійного запровадження інновацій, які, своєю чергою, потребують відповідного соціального середовища.

Характер взаємодії акторів у суспільних відносинах безпосередньо залежить від рівня довіри один до одного, довіра формується та підтримується відносною впевненістю кожного в передбачуваності поведінки іншого. Передбачуваність інституційної поведінки, на відміну від групової та індивідуальної, принципово вища. Досвід раціоналізованої взаємодії є джерелом генералізації довіри за умови, що він деперсоніфікований¹⁰¹. Таким чином, коло потенційних учасників кооперації для вирішення будь-яких економічних чи соціальних завдань стає дуже широким, адже якщо людина діє відповідно до певного відомого набору правил, з нею можна співпрацювати без великого ризику, навіть не знаючи її особисто.

Правильним є і зворотне твердження. Побудована на особистих стосунках взаємодія обмежує активність актора вузьким колом контрагентів, з яким він чи особи, інформації яких він довіряє, вже мали успішний досвід взаємодії. Вихід за межі цього кола стає досить ризикованим. Тому з часом єдиний соціальний простір фрагментується на окремі невеликі напівзамкнені анклавні, недостатньо тісно поєднані один з одним. Такий альтернативний механізм соціального контролю, як репутація, що певним чином збільшує передбачуваність ділових взаємодій¹⁰², усе ж таки не може повністю компенсувати дефекти інституційного середовища.

За умов відсутності довіри в сучасній економіці, заснованій на глибокому розподілі праці, транзакційні витрати можуть набувати фактично заборонного рівня¹⁰³. Оскільки вони спрямовані на мінімізацію ризиків від взаємодії з іншими

¹⁰¹ *Хлопонин А. Д.* Стратегии гражданского действия в социуме: клики их влияние на производство и трансформацию институциональной среды / А. Д. Хлопонин // Модернизация и политика в XXI веке / отв. ред. О. С. Оганесян, Ин-т социологии РАН. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2011. – С. 285.

¹⁰² *Шабанова М. А.* Деловая репутация в проблемной социально-правовой среде / М. А. Шабанова // Общественные науки и современность. – 2012. – № 1. – С. 38, 40.

¹⁰³ *Автомонов В. С.* Поведенческие институты рыночной экономики: к постановке проблемы / В. С. Автомонов, А. В. Белянин // Общественные науки и современность. – 2012. – № 2. – С. 112–130, 118.

суб'єктами, то найбільш відчутні такі витрати в разі великих проектів, що потребують об'єднання зусиль десятків індивідів та організацій, не говорячи про ще більші масштаби. Відповідно будь-які соціальні й технологічні інновації можливі переважно на мікрорівні. І навіть тоді процес їх поширення в соціумі сповільнюється порівняно із суспільствами з ефективно функціонуючими інститутами, які забезпечують підтримку вищого рівня довіри в суспільстві.

Певним винятком із загальної тенденції може бути активність високоресурсних акторів, які за рахунок власного політичного й економічного капіталу можуть реалізовувати досить масштабні проекти. Разом з тим можна погодитися з позицією російського дослідника О. Аузана, який зазначає, що такі проекти в несприятливому інституційному середовищі залишатимуться ізольованими й матимуть незначний вплив на перебіг суспільних трансформацій. І найголовніше, якщо враховувати часовий проміжок для окупності інвестицій у стратегічні проекти, то і для дуже потужних акторів вони залишаються вкрай ризикованими через ненадійність будь-яких гарантій персонального характеру на тривалий період¹⁰⁴. Відповідний стан підштовхуватиме навіть високоресурсних суб'єктів до зниження капітальних інвестицій і концентрації уваги на проєктах зі швидкою віддачею.

Фрагментація соціального простору знецінює соціальні переваги особистих досягнень на користь володіння конкретними ресурсами¹⁰⁵. Їх у кожний момент можна конвертувати й використати в одноразовій взаємодії із зацікавленою стороною за принципом взаємності. Натомість урахування попередніх особистих досягнень передбачає довготривалий характер взаємодії та зазвичай потребує залучення персонально незацікавленої третьої сторони, яка могла б засвідчити достовірність претензій однієї зі сторін-учасниць на певний статус.

¹⁰⁴ *Что такое модернизация по-русски. Публичное обсуждение с Александром Аузаном* // ПОЛИТ.РУ. – 2010. – 12 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2010/07/12/auzan/>

¹⁰⁵ *Образы лидеров в массовом сознании накануне президентских выборов* : материалы «круглого стола» кафедры социологии и психологии политики факультета политологии МГУ им. М. В. Ломоносова // Полис. Политические исследования. – 2012. – № 4. – С. 168.

Відповідно побічним наслідком деінституціалізації суспільної взаємодії в масовому соціумі стає значна конкурентна перевага осіб, які в будь-який спосіб привласнили певний ресурс, над тими, хто діє за формальними правилами.

Відповідний стан суспільства в довгостроковій перспективі не може згенерувати необхідну кількість стабільних і спрямованих на кооперацію соціальних контактів, достатніх для забезпечення нормального функціонування технологічної основи його життєзабезпечення. Не говорячи вже про великі індустріальні об'єкти, споруджені за радянських часів, близько двох третин населення України мешкає в містах, тобто їхня нормальна життєдіяльність безпосередньо залежить від функціонування складної комунальної інфраструктури, яка потребує значних ресурсів для свого підтримання. За таких умов процеси демодернізації не лише істотно знижують рівень життя громадян, а і створюють вагомі ризики для їх особистої безпеки. Своєю чергою кризові сценарії розвитку суспільства такого масштабу, яким, попри негативні демографічні тренди, залишається українське (не говорячи вже про технологічні чинники), зумовлюють реальну загрозу не лише для країн-сусідів, а й у регіональному вимірі.

Нагальність і необхідність адаптації українського суспільства до викликів сучасності, втім не спрощує відповідне завдання. Констатація російськими дослідниками того факту, що фундаментом необхідної модернізації є суспільство пост-модерну, створене на нестійкій базі радянського модернізаційного проекту, цілком відповідає й українським реаліям. Відповідний стан суспільства породжує слабкість релігійно-етичних регуляторів суспільних процесів. Наявність первинної структури суспільства споживання підриває пріоритет інвестування/накопичення порівняно зі споживанням. Відбувається поступова ерозія інститутів держави, симптомом якої є рівень корупції¹⁰⁶.

¹⁰⁶ *Модернизация России как построение нового государства / Илья Пономарёв, Михаил Ремизов, Роман Карев, Константин Бакулин // ПОЛИТ. РУ. – 2009. – 22 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2009/10/29/mrkpng/>*

Висновки до розділу

Модернізаційні проекти Російської імперії та СРСР, реалізовані на території України, з одного боку, забезпечили формування значної частини ресурсів, якими й досі користується наша держава, а з другого – породили складні суспільні проблеми, які нині маємо вирішувати. Відповідні проблеми значною мірою спричинені незавершеністю відповідних проектів, насамперед їх неспроможністю сформуванню суспільні механізми самопідтримуваного відтворення та розвитку створеної ними соціальної реальності. До певної міри відповідні наслідки зумовлені більш потужним (порівняно з країнами Заходу) опором суспільства, адже процеси модернізації були пов'язані не лише зі звичним викликом конфлікту традиції та нового, а й необхідністю забезпечувати покору центру. Значна кількість ресурсів мала витратитися не лише на боротьбу із традиціоналістами, а й на утримання під контролем носіїв альтернативних версій модернізації – націоналістів «околиць імперії».

Відповідний чинник, поєднаний з нерівномірністю розподілу видатків на модернізацію, призвів до гальмування політичних реформ, розбалансованості між динамічним розвитком економіки й соціальних відносин у Російській імперії та її політичною системою, неспроможною до оперативного та конструктивного вирішення різних конфліктів, кількість та інтенсивність яких у масовому суспільстві швидко наростали. Невдачі Росії у Першій світовій війні, які остаточно підірвали легітимність влади, залишили без відповіді запитання, чи могли б ці внутрішні протиріччя вирішитися еволюційним шляхом.

Перед більшовиками постали ті самі виклики, що й перед їх дореволюційними попередниками, при цьому обтяжені і браком легітимності їхньої влади, і руйнівними наслідками світової та громадянської воєн. Радянська влада використала терор одночасно як інструмент контролю та мобілізації ресурсів, що забезпечив швидку індустріалізацію, руйнування традиційного устрою та формування керованого «радянського суспільства». Проте страшну ціну за цей ривок суспільство (та й влада) не могли платити нескінченно. Остання намагалася шукати компроміс між контролем і простором для ініціативи, а отже – розвитку; водночас з очевидних причин пріоритетом залишався

контроль. Коли ж накопичене за повоєнні десятиріччя відставання й безуспішні спроби вирішити суспільні проблеми за рахунок «закручування гайок» змусили радянське керівництво змінити пріоритети, розширення простору для соціальної ініціативи (нехай переважно верхівкової) виявилось фатальним для системи.

Після здобуття Україною незалежності стан атомізованості й ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства забезпечили істеблшменту досить широкий простір для вибору подальшого напрямку розвитку країни. Водночас його свобода дій істотно обмежувалася дефіцитом ресурсів – і економічних, і кадрових, і політичних (насамперед дефіцитом легітимності).

Наслідком стало здійснення реформ *ad hoc*, які були реакцією на конкретні виклики й зупинялися, якщо ступінь інтенсивності виклику знижувався або вони зустрічали помітний опір. Спонтанні й неузгоджені рішення значно обмежували можливості для їх корекції в майбутньому через вплив наслідків таких рішень на напрям еволюції інститутів. У процесі інституційних перетворень високоресурсні групи прагнули гарантій збереження свого статусу й розширення можливостей для отримання ренти.

Разом з тим припинення непродуктивних витрат ресурсів часів УРСР (на підтримання військового паритету із Заходом, нав'язливий ідеологічний контроль тощо), пристосування громадян України до нових правил гри, відновлення економіки від шоку, викликаного розривом традиційних господарських зв'язків, створило ситуацію, яка була прийнятна для більшої частини населення України.

Однак наростаюча інституційна слабкість України та зумовлені нею труднощі в соціальній кооперації, недостатнє інвестування ресурсів у довгострокові проекти й у вироблення публічних благ не дає українському суспільству змоги адекватно реагувати на традиційні й нові виклики. Існують проблеми не лише забезпечення подальшого розвитку, а й навіть збереження наявного технологічного укладу.

РОЗДІЛ 3

ВИВІЛЬНЕННЯ ЕНЕРГІЇ КОНКУРЕНЦІЇ: ТРИГЕРИ Й РИЗИКИ

3.1. Напрями та проблеми модернізації в Україні

Чи не єдиним достатньо ефективним і швидким способом підвищення рівня конкурентності в суспільстві є зміни в режимі функціонування публічної влади, попри те, що схильність до ініціативи й ризику пов'язана з пануючими в ньому цінностями і практиками. Досить обґрунтованою є позиція російського науковця О. Гаман-Голутвіної, яка вважає, що саме інститути, які ефективно працюють і створені раціонально, із часом змінюють архаїчні норми культури. Своєю чергою, створення чи трансформація інститутів пов'язані із чинником ефективного лідерства¹⁰⁷, насамперед політичного. Формування нових нормативно-ціннісних систем і сенсів, поведінкових патернів, систем санкцій, раціонального типу мислення та локусу контролю¹⁰⁸ усталює нову ситуацію, але водночас відбувається відносно повільно. Понад те, відповідні зміни суспільної свідомості спонтанного характеру спрямовані на адаптацію до існуючої ситуації. Унаслідок цього за несприятливих обставин їх перебіг може спричиняти повернення до архаїчних моделей соціальної діяльності, а не забезпечувати створення передумов поступального розвитку.

Основним чинником, що обумовлює головне значення оптимізації діяльності публічної влади для соціальних трансформацій, є помітний прямиий чи опосередкований вплив від-

¹⁰⁷ *Гаман-Голутвіна О. В.* Метафізика елітних трансформацій в трансформацій в Росії / О. В. Гаман-Голутвіна // Поліс. Политические исследования – 2012. – № 4. – С. 38–39.

¹⁰⁸ *Тихонова Н. Е.* Динамика нормативно-ценностной системы российского общества (1995–2010) / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность. – 2011. – № 4. – С. 5.

повідних інститутів, який поширюється майже на усі сфери суспільного життя. Незадовільний режим функціонування інститутів публічної влади здатен істотно сповільнити, якщо не зупинити розвиток позитивних тенденцій у суспільстві. Частково правильним є і обернене твердження. Підвищення якості публічних послуг створює набагато ліпші умови для діяльності багатьох економічних, політичних та соціальних акторів, збільшує їх здатність до кооперації і, відповідно, діє як позитивний мультиплікатор їх ефективності.

Важливим також є й інший аспект. Реформа публічного врядування є амбітним і досить складним завданням. Проте порівняно з іншими сферами суспільних трансформацій вона більшою мірою може бути раціонально керованою. Крім того, термін між вжиттям певних заходів та отриманням їх результатів є більш коротким. І, чи не найголовніше, з огляду на особливості історичного досвіду в Україні існує дефіцит альтернативних публічній владі агентів суспільного розвитку, тоді як сама вона не має достатнього потенціалу для ефективного виконання відповідної функції. Без створення суспільного простору, в якому відповідні структури зможуть сформуватися, Україні дуже складно буде подолати негативні суспільні тренди.

Американський дослідник Ф. Фукуяма запропонував матрицю сфери впливу держави й ефективності її інститутів. Вона поділяється на чотири поля – «сильні інститути, обмежена сфера впливу», «сильні інститути, широка сфера впливу», «слабкі інститути, широка сфера впливу» і, зрештою, «слабкі інститути та обмежена сфера впливу». Із позицій економічного росту оптимальним є перебування в першому полі (прикладом є США). З другого боку, в багатьох європейських країнах вважають, що така ефективність досягається ціною соціальної справедливості, і надають перевагу перебуванню у другому полі. Такі погляди простежуються і в низці країн, що розвиваються. Проте часто результатом їх втілення на практиці є неефективність держави у формі амбіційного діапазону компетенції, який не може бути нормально реалізований. Із позиції забезпечення економічної ефективності таке розташування держави є найгіршим варіантом.

Разом з тим проблема демократичних реформ у багатьох країнах (зокрема і в пострадянських 1990-х роках) полягала

в тому, що вони лише знижували вплив держави, оскільки деконструкція старих механізмів влади держави не компенсувалася запровадженням інститутів іншого типу. Натомість, оптимальний шлях реформ передбачає обмеження сфери державного впливу з одночасним збільшенням його сили¹⁰⁹. До певної міри збереження формально широкого діапазону активності держави часто на тлі лише виконання відповідних функцій було пов'язане не тільки із браком політичної волі, а й з одночасним дефіцитом і матеріальних, і кадрових ресурсів. У момент переходу належно навчений персонал був відсутній, а імпровізовані реакції на нові завдання (зазвичай далекі від оптимальних) набували усталеності, обмежуючи подальше вдосконалення управлінських практик. Успішні цілеспрямовані реформи неможливі без попередньої підготовки й належної мотивації їх виконавців, а також не можуть відбуватися одночасно на широкому фронті через природну обмеженість ресурсів.

Тому, говорячи про обмеження функцій держави як складника модернізаційного процесу, необхідно чітко усвідомлювати, що йдеться не про найліпший із теоретично можливих варіантів, а про реально доступний. Необхідно також чітко розуміти ризики, пов'язані з його втіленням у життя. Одним з основних є наявність істотного майнового розшарування населення України, яке значно ускладнюватиме збереження достатнього рівня соціальної та політичної стабільності у процесі перетворень. З огляду на те, що стартові позиції українців істотно відрізняться (причому в суспільстві не мають достатнього рівня легітимності результати приватизації), зниження частки вітчизняного ВВП, що перерозподіляється публічними органами влади, становитиме серйозний виклик для рівня суспільної підтримки відповідної політики.

Крім того, генеральний напрям реформи публічного управління, більше пов'язаний з усуненням перешкод, ніж зі створенням стимулів, породжує ризик недостатнього рівня соціальної активності, особливо на перших етапах, коли нова політика ще не розглядається учасниками суспільних відносин як стабільна. Із цих самих причин недостатня активність українських еконо-

¹⁰⁹ Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Френсис Фукуяма ; пер. с англ. О. Колесникова. – М. : АСТ, 2010. – С. 34–41.

мічних агентів і брак ресурсів на внутрішньому ринку не будуть відразу доповнені іноземними інвесторами. Це, своєю чергою, може призвести до неспроможності мобілізувати достатньо ресурсів для виконання органами влади навіть обмежених унаслідок реформи функцій. Якщо реакцією на таку ситуацію будуть спроби посилити фіскальне навантаження, то існує ризик розчарування бізнесу, повернення багатьох господарюючих суб'єктів до звичних тактик ухилення від оподаткування.

Наявні й ризики, пов'язані із загальним напрямом розвитку слабо регульованої економіки. У своєму дослідженні американський економіст Д. Вальдфогель продемонстрував деформацію «ідеальної моделі» саморегульованого ринку в реальності через наявність постійних витрат на виробництво товарів чи послуг. Він також зазначив, що чимало видів діяльності, суспільна вигода від яких перевищує витрати, не здійснюється приватними фірмами через неможливість отримати достатній прибуток від неї¹¹⁰.

Відповідні структурні обмеження, що визначають відхилення реальних результатів функціонування ринку від його «ідеальної моделі», у випадку зниження рівня втручання держави в управління економічним розвитком, найімовірніше, призведуть до посилення вже наявної тенденції орієнтації багатьох господарюючих суб'єктів в Україні на діяльність, не найбільш ефективну з позицій її довгострокового розвитку, а на ту, що забезпечить найбільшу короткострокову віддачу. Серйозним є ризик втрати позицій України в деяких високотехнологічних галузях, які потребують потужних і довгострокових інвестицій, водночас термін обороту капіталу в них досить тривалий.

Наявні й істотні негативні соціальні наслідки розширення сфери комерціалізації суспільних відносин. Можна частково погодитися із критикою неолібералізму з боку українського дослідника О. Шморгуна та аргументами на користь моделі корпоративного солідаризму, заснованої на домінуванні «групово-кооперативних цінностей» на відміну від крайнього індивідуалізму й конкуренції. Разом з тим постає запитання: яким чином може функціонувати така модель за умов недо-

¹¹⁰ *Вальдфогель Д.* Тиранія ринку / Джоель Вальдфогель ; пер. з англ. Б. Егідіс. – К. : Темпора, 2011. – С. 231–233.

статньої потужності верстви «людей, які живуть за правилами служіння обов'язку, а не тільки приватному інтересу»¹¹¹ За відсутності соціального середовища, яке формувало б достатню кількість індивідів з відповідними мотиваціями, раціональною стратегією є формування структур, розрахованих на більш низькі рівні мотивацій осіб, широко представлених у будь-якому соціумі.

Аналогічний аргумент можна навести щодо ідеї підтриманих державою інвестицій у «точки розвитку», забезпечення ресурсної пріоритетності комерційно-спроможних інноваційних проектів з формуванням довкола них науково-освітньо-промислових комплексів, яку пропонує вітчизняний дослідник В. Шедяков. Власне, він сам визнає, що реалізація такого проекту не може ґрунтуватися на «тязі до достатку», й вимагає «жертвності та аскези»¹¹².

Аналізуючи співвідношення недоліків і переваг ринкового й державного регулювання, Д. Вальдфогель слушно зазначає, що навіть неоптимальні результати діяльності ринку можуть бути менш недосконалі, ніж результати урядового втручання, якщо наявні «патологічні форми уряду» – неспроможність забезпечити ефективне управління ресурсами та корупція¹¹³. Є дуже багато сфер життєдіяльності суспільства, у яких державне втручання потенційно цілком здатне принести користь. Основне питання полягає лише в тому, чи можливо за відповідних обставин створити й підтримувати адекватний державний апарат, спроможний забезпечити таке втручання.

Ідеться не лише про дефіцит ресурсів для його побудови, а й про той факт, що якщо вади ринкового управління досить оперативно усуваються самим ринком, то вади діяльності державних органів і підприємств усунути значно складніше. Під-

¹¹¹ Шморгун О. О. Концептуальні проблеми стратегії розвитку України у контексті формування спільного європейського простору / О. О. Шморгун // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості формування та сучасні тенденції розвитку / кер. авт. кол. і наук. ред. А. І. Кудряченко ; Інститут європейських досліджень НАН України. – К. : УН-т «Україна», 2010. – С. 210–214, 216.

¹¹² Шедяков В. Мегaproект як умова існування країни / Володимир Шедяков // Політичний менеджмент. – 2012. – № 1/2. – С. 55–58.

¹¹³ Вальдфогель Д. Тиранія ринку / Джоель Вальдфогель ; пер. з англ. Б. Егідіс. – К. : Темпора, 2011. – С. 237–240.

приємство, чиї товари чи послуги не задовольняють населення, припинить існування, програвши в конкурентній боротьбі, оскільки не отримає прибутку. Зовсім інша справа, наприклад, призупинення асигнувань на науково-дослідний інститут, що фінансується з бюджету. Оцінити якість продукту НДІ часто досить складно, водночас немінучі адміністративні, соціальні, а часто й політичні проблеми, пов'язані з таким кроком, створюють серйозну спокусу залишити все так, як є. Питання контролю за діяльністю державних органів і підприємств ускладнюється різноспрямованістю суспільних потреб, які вони мають задовольняти, коли явні невдачі в одному напрямі намагаються компенсувати наголошенням на наявних чи уявних успіхах у другому¹¹⁴. Поширеною тактикою в цьому контексті є спроби видати природні наслідки тих чи інших соціальних процесів за результат успішної цілеспрямованої діяльності відповідного суб'єкта.

Звичайно, теоретично неефективність управлінців може бути відносно швидко виправлена втручанням посадовців вищого рівня, але вони зазвичай просто не мають можливості (а часто й бажання) забезпечити достатній та оперативний контроль за діяльністю підлеглих. Тому якщо відкинути кричущі випадки, наприклад, пов'язані з інцидентами із тяжкими наслідками, «помірна неефективність» публічних служб у витрачанні ресурсів не отримує вчасної реакції.

Яскравими прикладами успішної модернізації завдяки активній ролі держави у виробленні та реалізації економічної політики є такі східно-азійські країни, як Японія та Південна Корея. Вважається, що значною мірою їхні успіхи були пов'язані з особливостями культури відповідних суспільств, такими як високий рівень трудової етики, позитивне ставлення соціуму до чиновництва, укоріненість у традиційних практиках меритократичної та водночас відносно автономної від суспільства бюрократії¹¹⁵. Поза відповідним культурним контекстом спро-

¹¹⁴ *Куприяшин Г. Л.* Модернизация государственного управления: институты и интересы / Г. Л. Куприяшин. – М. : Изд-во Московского университета, 2012. – С. 42.

¹¹⁵ *Ланьков А.* Модернизация в Восточной Азии, 1945–2010 / Андрей Ланьков // ПОЛИТ.РУ. – 2010. – 11 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2010/03/11/lankov/>

би використання досвіду модернізаційних практик східно-азійських країн наштовхнуться на дуже серйозні виклики компетентності, добросовісності й незалежності державного апарату.

Найбільш раціональною персональною стратегією для державних адміністраторів розвитку є забезпечення ситуації, коли їхня кар'єра й доходи мало пов'язані з ефективністю функціонування створюваних інститутів розвитку. Це призводить до реалізації зовні ефектних (що необхідно для здобуття політичної підтримки – *прим. авт.*) проектів, які мало змінюють наявну ситуацію¹¹⁶. Через те, що діяльність адміністраторів розвитку має принципово творчий і значною мірою неформальний характер, зовнішній контроль над їхніми діями досить ускладнений.

Тому за умов слабкості належно мотивованого та компетентного корпусу державної служби в Україні публічна влада має сконцентрувати свої зусилля в тих напрямках, де альтернативні актори у принципі не спроможні адекватно виконувати суспільно важливі функції. Це насамперед сфера безпеки, переваги держави у якій визнаються навіть послідовними противниками розширення її компетенції¹¹⁷.

Окремі дослідники вказують на ослаблення монополії національної держави на використання насильства (зокрема і в розвинених країнах), що розглядається як симптом кризи відповідної форми суспільної організації. Як доказ ослаблення «монополії на насильство» подається розквіт ринку «приватних охоронних агентств»¹¹⁸. Водночас попри те, що довгострокові перспективи в цьому контексті дійсно можуть бути предметом дискусії, на сьогодні здається, що ринок як джерело безпекових послуг має переважно субсидіарний характер.

Зазвичай використання приватних постачальників послуг безпеки пов'язане із потребою отримання вищого за забезпе-

¹¹⁶ Курбатова М. В. Администраторы развития в процессе модернизации экономики / М. В. Курбатова, К. С. Саблин // *Общественные науки и современность*. – 2013. – № 2. – С. 49.

¹¹⁷ Фридман М. Капіталізм і свобода / Мілтон Фридман; пер. з англ. Н. Рогачевська. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – С. 54.

¹¹⁸ *Бюрократия как проблема: «круглый стол»* / Фонд «Либеральная миссия» // *Общественные науки и современность*. – 2012. – № 4. – С. 48.

ченого публічною владою базового рівня якості відповідних послуг (наприклад, персональна охорона знаменитостей, охорона бізнесу від економічного шпигунства тощо). Інший варіант – діяльність приватних компаній, пов'язана з експортом безпекових послуг у країни, власні інститути сектору безпеки яких неспроможні адекватно виконувати свої функції. Під час виконання таких завдань приватні агенти цілком можуть мати перевагу над державними органами. Водночас, крім політичних проблем їх використання, виникають сумніви у спроможності приватних безпекових структур забезпечувати виконання масштабних проектів чи місій, що потребують тривалого часу, а особливо тих, які поєднують обидві ці вимоги. Досить показовим із цього погляду був інцидент, коли приватна охоронна компанія не змогла виконати контракт щодо забезпечення безпеки Олімпіади в Лондоні 2012 р.¹¹⁹

Без гарантування державою певного базового рівня безпеки сподіватися на економічний розвиток просто не доводиться. Понад те, без ефективного сектору безпеки навіть процвітаюча економіка може бути зруйнована внаслідок збройного конфлікту, спровокованого слабкістю держави¹²⁰. Разом з тим ефективність безпекових органів визначатиметься не лише їх здатністю нейтралізувати загрози національній безпеці, а й робити це ощадливо з погляду витрат економічних ресурсів.

Закономірною для періоду масштабних трансформацій є дилема обмежених економічних можливостей і серйозних безпекових викликів, на які необхідно реагувати. Але в пошуках способів вирішення цієї дилеми не варто забувати, що часто може бути менш ризикованим мати недостатні за чисельністю, але належно забезпечені сили, ніж значні за кількісним складом, але незабезпечені. У разі обрання другого варіанта

¹¹⁹ *Quinn B.* G4S boss discovered Olympic security guard shortfall only a few days ago. Nick Buckles says company will lose up to £50m on Olympic contract because of failure to provide enough guards / Ben Quinn, Conal Urquhart // The Guardian. – 2012. – 14 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/sport/2012/jul/14/london-2012-olympic-security-g4s>

¹²⁰ *Горбулін В. П.* Національна безпека: порядок денний для України / В. П. Горбулін, О. Ф. Белов, О. В. Литвиненко. – К. : ВД «Стилос», 2009. – С. 124.

істотно зростає ризик корупції¹²¹ і т.зв. силового підприємництва. Власне, наявні проблеми в українських органах сектору безпеки багато в чому пов'язані з не виправдано чисельними штатами. Так, чисельність українських спецслужб (близько 50 тис. ос.) значно перевищує відповідні показники в Польщі (25 тис. ос.) і Федеративній Республіці Німеччина (30 тис. ос.). У більшості розвинених країн (країни ЄС, США, Японія) кількість поліцейських на 1 тис. мешканців становить 2–3 працівники (зокрема і працівники прикордонної поліції), в Україні ж – 6–9 правоохоронців. При цьому чисельність населення держави має тенденцію до зменшення, а правоохоронців – до збільшення¹²².

Крім власне забезпечення фізичної безпеки простору, на якому відбувається економічна активність, публічні органи влади мають створити і правову інфраструктуру, яка істотно зменшить транзакційні видатки господарюючих суб'єктів. Ідеться про захист прав власності, ефективну ідентифікацію фізичних та юридичних осіб, наявність достовірної публічної інформації про стан підприємств, забезпечення ефективного судового захисту в разі порушення контрагентами укладених контрактів. Без створення таких передумов в українській економіці просто не зможуть розвиватися капіталоємні галузі, які потребують взаємодії широкого кола суб'єктів для мобілізації необхідних ресурсів. Відсутність ефективного захисту від шахрайства також призведе до гальмування розвитку вітчизняної економіки через недостатній рівень зарубіжних інвестицій.

Особливе значення має забезпечення прав власності. Як зазначає перуанський економіст Е. де Сото, основною проблемою, що обмежує доступ більшості жителів пострадянських країн і країн, які розвиваються, до капіталу, що є запорукою

¹²¹ *McFate S.* There's a New Sheriff in Town: DDR-SSR and Monopoly of Force / Sean McFate // *Monopoly of Force. The Nexus of DDR and SSR* / ed. by Melanne A. Civic Michael Miklaucic. – Washington D. C. : National Defense University Press, 2011. – P. 228.

¹²² *Маркеева О.* Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України у нових політичних реаліях : аналіт. зап. / О. Маркеева // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2011. – Лютий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/394/>

ефективної економічної діяльності, є непередставлення їх власності «у спосіб, що створює додаткову вартість», тобто активи складно перевести в капітал, і навпаки¹²³. Таким чином, саме по собі забезпечення транспарентності й захищеності власності створює серйозні економічні ресурси. Пов'язане з відповідним процесом зниження транзакційних видатків і затрат на убезпечення від шахрайства дасть змогу інтенсифікувати використання матеріальних цінностей, пришвидшити їх перехід до найбільш ефективних власників.

Наприклад, під заставу майна за умов поліпшення рівня захисту прав власності можна отримати кредит у розмірі, наприклад, 80 %, а не 50–60 % його ринкової вартості. Відповідна різниця в обсязі кредиту фактично є премією за ризик позикодавцю, а також відображає необхідність для нього нести додаткові витрати під час отримання контролю над майном і його продажу. Водночас не варто забувати, що «евентуальний» капітал, породжений переоцінкою наявної власності, стане рушієм економічного розвитку лише в тому випадку, якщо буде поєднаний із підприємницьким успіхом, а отже, індивідуальною ініціативою.

Щоправда, від посилення рівня захисту прав власності буде певний «автоматичний» позитивний ефект і для ділового обороту. Зниження ризиків шахрайства або втрати майна позичальником чи іншим контрагентом з незалежних від нього причин спростить для підприємців ризик-менеджмент. Відповідний чинник, своєю чергою, сприятиме бізнес-інноваціям, знизивши загальний кумулятивний ефект від поєднання іманентних ризиків певної діяльності й загрози постраждати від протиправних посягань.

Поліпшення ситуації у сфері захисту права власності виконує одночасно дві функції. Воно є не лише засобом стимуляції економічного розвитку, а й інструментом демонтажу старих соціальних порядків. Ідеться не тільки про істотне зростання ризиків для осіб, які вкладають незаконно набуті кошти у придбання майна, що підлягає реєстрації; саме гарантії прав власності,

¹²³ *De Soto E.* Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає лише на Заході й ніде більше / Е. Де Сото ; пер. з англ. М. Климчук. – К. : Ніка-Центр, 2009. – С. 15–27.

які надає участь у патрон-клієнтських мережах¹²⁴, забезпечують їхню стійкість. Неможливість в інший спосіб забезпечити права на володіння, розпоряджання та користування певними активами є важливим чинником, що штовхає бізнес на виплати корупційних рент. Відповідно зміна такої ситуації сприятиме ерозії ресурсної основи девіантних політичних практик.

Серйозним питанням, яке потребує додаткового поглибленого дослідження, є виконання державою функції попередження зловживання монопольним становищем на ринку. Так, наприклад, шокова дерегуляція у Грузії призвела до концентрації контролю над економікою великого бізнесу, який мав природні переваги над меншими компаніями; деякі сфери економіки монополізовані¹²⁵.

З одного боку, висока активність антимонопольного органу держави може негативно вплинути на довіру великих інвесторів. Як зазначає російський дослідник А. Шастітко, дотримання стандартів антимонопольного примусу порядків відкритого доступу у країнах із нереалізованим принципом верховенства права й тісно пов'язаного з ним принципу захищеності прав власності може призвести до значно гірших результатів порівняно із ситуацією ослабленого режиму антимонопольного примусу. Негативними тенденціями можуть стати зростання і прямих, і повних витрат, пов'язаних з реалізацією захисних заходів конкурентної політики, відсутністю сталого прогресу інституційного середовища ведення бізнесу, а також збереження рівня правової невизначеності¹²⁶.

З другого боку, високий рівень монополізації економіки¹²⁷ України може спричинити істотне зниження ефективності її

¹²⁴ *Ореховський П.* Роль страха в экономическом поведении в настоящее время и после полной победы демократии / Петр Ореховский // Мир России. – 2012. – № 3. – С. 65–79.

¹²⁵ *Набожняк О.* Грузія – корупцію подолано, бідність ще залишилася. Як живеться малому бізнесу / Олексій Набожняк // Тексти.org.ua. – 2012. – 7 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/36993/Gruzija_korupciju_podolano_bidnist_shhe_zalyshylasa_Jak

¹²⁶ *Шастітко А. Е.* Отменить нельзя развивать / А. Е. Шастітко // Общественные науки и современность. – 2012. – № 5. – С. 51.

¹²⁷ *Жаліло Я. А.* Теорія і практика формування ефективної економічної стратегії держави / Я. А. Жаліло. – К.: НІСД, 2009. – С. 200.

функціонування саме на початковому, найбільш критичному етапі реформ. Ідеться не лише про тиск монополістів; менш очевидною, проте цілком реальною є проблема, породжена ситуацією, коли нинішні структурні обмеження економіки України призвели до контролю над економічними активами не найбільш ефективними власниками. Сукупність відповідних проблем породжує необхідність вибору між двома не надто оптимістичними варіантами – покладатися на достатню ефективність конкуренції навіть на деформованих ринках, відклавши їх корекцію на майбутнє, або вкладати значні ресурси в антимонопольні інститути, які, однак, можуть виявитися надто репресивними та сповільнювати економічне зростання, визначальне для успішного переходу до порядків відкритого доступу.

Серйозне обмеження функцій публічної влади, необхідне для концентрації зусиль на посиленні її критично необхідних інститутів і звільнення простору для конкуренції інших акторів, не варто розглядати як певне остаточне рішення, що ніколи не переглядатиметься. У разі успіху реформ із накопиченням необхідних економічних ресурсів, зростання інституційної спроможності органів публічної влади й істотного збільшення рівня довіри до них населення функції держави та місцевого самоврядування можуть (навіть понад те – мають бути розширені).

Показовим із цього погляду є досвід країн Латинської Америки, у яких демократизація суспільного життя була пов'язана зі значним скороченням державних функцій. Водночас із плином часу держави регіону посилили пакет соціальних гарантій. Серед еліт цих країн сформувалося переконання, яке вийшло далеко за межі лівих кіл, щодо необхідності для держави активно заохочувати виробництво, посилювати регулятивну та фіскальну спроможність, брати більш активну участь у забезпеченні соціального захисту. Разом з тим вони також не ставлять під сумнів важливість дотримання «відповідальної податкової політики» та експортної орієнтації економік¹²⁸.

¹²⁸ *Grugel G.* Post-neoliberalism in Latin America: Rebuilding and Reclaiming the State after Crisis / *Jean Grugel, Pia Riggirozzi* // *Development and Change*. – 2012. – № 1. – P. 8–9, 15.

Пошук нового балансу у співвідношенні взаємодії та конкуренції в суспільстві пов'язаний не тільки з конкретними політичними процесами здобуття чи збереження підтримки певної програми. Відповідні процеси лише опосередковують вплив глибинних обмежень суспільного розвитку. Збереження надмірного рівня соціальної нерівності (як майже неминучого наслідку ліберальних економічних реформ – *прим. авт.*) пов'язане з такими украй негативними соціальними наслідками, як низький рівень життя, зростання злочинності¹²⁹, розпад соціальних зв'язків. Відсутність реакції на відповідні виклики загрожує серйозними суспільними катаклізмами.

Ефективність і незворотність будь-яких реформ можливі тільки за умов їх стабільної підтримки з боку більшості населення. «Сам лише економічний вимір модернізації, такий важливий за своєю суттю, не спрацьовує як мотивуючий чинник»¹³⁰. Для здобуття підтримки перетворень необхідним є не лише переконання в доцільності тих чи інших заходів раціональними аргументами; неминучі під час реалізації реформ складнощі й невдачі істотно ослабляють їх початкову підтримку, якщо відповідні заходи розглядатимуться громадянами лише як «корисні», а не як «правильні та справедливі». Тобто соціальні зміни мають спиратися на певні вкорінені у суспільстві цінності.

З огляду на пропонований напрям відповідних трансформацій ідеться насамперед про ліберальні цінності, основою яких є принцип вільного розвитку особи, залежність її життя, рішень від її власної волі, а не від зовнішніх сил, можливість діяти, керуючись власними міркуваннями, особистими мотивами, та готовність нести відповідальність за це. Закономірно, що реалізація такого принципу асоціюється із забезпеченням рівності, толерантності та справедливості¹³¹.

Водночас мобілізуючий потенціал, пов'язаний із реалізацією відповідних цінностей, знижується внаслідок поширен-

¹²⁹ Ханна П. Второй мир / Параг Ханна : пер. с англ. Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Изд-во «Европа», 2010. – С. 432.

¹³⁰ Єрмолаєв А. В. Амбіція бути сучасним / Андрій Єрмолаєв // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 6.

¹³¹ Гальчинський А. С. Лібералізм: уроки для України / Анатолій Гальчинський. – К. : Либідь, 2011. – С. 26–27, 33.

ня в українському соціуму прихильності до «вирівнюючої» справедливості, зокрема відносної еквівалентності в матеріальному становищі. Можна дискутувати щодо причин цього культурного феномену (можливі взаємодоповнюючі варіанти – залишковий вплив радянських ідеологічних настанов, егалітаристські цінності православ'я, які увійшли до традиційної культури тощо), але ігнорувати його неможливо.

Ще більшою проблемою, про яку вже згадувалося, є ставлення громадян України до процесів приватизації та нинішнього майнового розшарування, яке однозначно ставить учасників економічної конкуренції в нерівне становище.

Як зазначає російський дослідник А. Назаренко, справедливість, що позитивно впливає на консенсус у суспільстві, є головною умовою його внутрішньої стійкості. Якщо більшість членів суспільства не визнає справедливості наявного способу розподілу соціальних благ, то кооперація або розпадеться, або потребуватиме додаткових ресурсів для підтримання системи примусу, що неминуче вплине на ефективність кооперації¹³².

Ще однією серйозною проблемою, пов'язаною з отриманням суспільної підтримки необхідних для поживлення конкуренції реформ, є висока частка у структурі населення України осіб, шанси яких поліпшити власне життя самостійно досить низькі чи навіть майже відсутні. Відповідно вони є природними прихильниками патерналістської держави (ідеться насамперед про осіб старшого віку).

Сучасний стан українського суспільства, за якого альтернативні державним структури, які могли б здійснювати соціальний захист громадян, недостатньо розвинені, не дає змоги державі обмежитися переважно безпековими та регуляторними функціями, не спричинивши гуманітарної катастрофи. Інше питання – це визначення здійснених соціальних зобов'язань держави та формування системи адресної підтримки саме тим, хто цього потребує найбільше.

¹³² Назаренко А. В. «Перезагрузка» либеральной модели: от экономического к политическому измерению общественных процессов / А. В. Назаренко // Модернизация и политика в XXI веке / отв. ред. О. С. Оганесян ; Ин-т. Социологии РАН. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2011. – С. 90.

Особливо складними у цьому аспекті є процеси реформування системи соціального захисту. На сьогодні більшість конституційних соціальних стандартів залишаються декларативними через застарілість і неефективність діючих механізмів соцзахисту, неадресність, зрівняльний характер і невідповідність системи соціального захисту реальним потребам українського суспільства, неефективність і непрозорість бюджетної системи фінансування соціальних видатків, дискусійність прямої дії конституційних норм щодо соціальних прав¹³³.

Водночас, попри те, що нині законодавчо задекларовані розміри тих чи інших видів соціальної допомоги на практиці не реалізуються, спроби перегляду навіть «формальних пілг» викликають значне соціальне напруження, а часом і виливаються в радикальні форми соціального протесту. Справа не лише у природному небажанні відмовитися від звичних благ, а й у психологічних особливостях сприйняття свого статусу отримувачами пілг.

Ризики, яких зазнають масштабні реформи в соціальній сфері, наочно продемонстрував досвід Російської Федерації. Незважаючи на досить високий на той час рівень підтримки вищого керівництва РФ, директивне впровадження заміни соціальних пілг грошовими виплатами викликало в цій країні найбільш масштабні протести у 2000-х роках. У відповідних акціях в більшості регіонів країни взяла участь велика кількість громадян. За оцінками російських соціологів, причиною відповідної реакції населення стало сприйняття дій влади як руйнування гарантій стабільності для найбільш низькоресурсних соціальних груп – пенсіонерів, людей із низьким рівнем доходів. І хоча їх потенціал колективної дії відносно невисокий, за таких умов ця обставина припинила діяти як стримуючий чинник, оскільки відповідні групи постали перед загрозою втрати свого статусу, руйнування звичної для них картини повсякденного світу¹³⁴.

¹³³ *Кочемировська О. А.* Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні : аналіт. доп. / О. А. Кочемирська, О. М. Піщуліна. – К. : НІСД, 2012. – С. 15.

¹³⁴ *Климов И.* Деньги вместо льгот. О социальной предыстории одной реформы / И. Климов // Социальная реальность. – 2006. – № 2. – С. 22–23.

Соціальний діалог, що має передувати реформам системи соціального захисту, ускладнюватиметься внаслідок того, що фактично громадян просять в односторонньому порядку погіршити умови свого соціального контракту з державою. Недостатній рівень оплати праці і за радянських часів, і за часів незалежності компенсувався пакетом пільг, останні фактично були «векселем, виписаним у майбутнє». Цілком очевидно є політична ціна оголошення «дефолту» за нездійсненими соціальними зобов'язаннями, проте без цього старіюче суспільство буде приречене на економічне банкрутство. Важливо також зазначити, що наявність правових норм, які регулюють соціальні зобов'язання, але не можуть бути виконані з економічних причин, юридична казуїстика, до якої за необхідності вдаються державні органи, аби на практиці обмежити їх чинність, украй негативно впливають на реалізацію принципу верховенства права. Якщо з мотивів доцільності не виконуються норми одного закону, не можна реалістично очікувати дієвості положень іншого.

У політичній дискусії щодо майбутньої системи соціального захисту аргумент про те, що економічно не забезпечені соціальні зобов'язання з часом зникнуть навіть без їх формального скасування (наприклад, через інфляцію та розвал соціальної інфраструктури), необхідний, але недостатній. Громадяни, які отримують пільги, повинні бачити, що реформи здійснюються не лише за їхній рахунок. Крім обов'язкової умови – радикального зменшення рівня корупції в органах публічної влади, важливо принаймні символічно продемонструвати і внесок багатших громадян. Це можна забезпечити завдяки відповідній податковій політиці держави.

Звісно, наявна певна суперечність між ліберальним економічним підходом та обмеженням можливостей підприємця розпоряджатися своїм майном, але це є тим випадком, коли політичні й соціальні обмеження слід урахувати під час формування економічної політики. Очікується, що найбільший ефект матиме оподаткування «демонстративного споживання» – елітної нерухомості, транспортних засобів, предметів розкоші. Суми відповідних надходжень, найімовірніше, не будуть вирішальними в мобілізації фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення виконання зобов'язань публіч-

ної влади. Причиною цього є і вузькість бази оподаткування, і високі витрати на адміністрування таких податків. Однак значно більшу вагу вони матимуть для отримання суспільної підтримки болючих реформ.

Прошарок осіб з обмеженими можливостями щодо участі в економічній конкуренції є не єдиною групою, чий інтерес буде порушений. Варто підкреслити, що принцип компенсації тим, хто програє від реформ, має універсальний характер¹³⁵. Труднощі його реалізації зумовлені насамперед недостатністю ресурсів для цього; зазначена проблема може бути частково ослаблена тимчасовістю й неповною адекватністю компенсаційних заходів. Ще однією проблемою, пов'язаною з компенсаціями «постраждалим від реформ», може бути нелегітимність в очах суспільства порушених інтересів. Проте ініціатори реформ у будь-якому разі повинні усвідомлювати, що відсутність компенсації перетворює відповідну групу на їх політичних супротивників. В окремих випадках наявних у цієї групи можливостей може бути достатньо для блокування змін, тож доведеться шукати способи для досягнення компромісу.

3.2. Суспільна підтримка реформ та проблема консолідації нових соціальних порядків

Здобуття політичної підтримки завдяки демократичним механізмам щодо здійснення суспільних трансформацій полегшуватиметься в разі очевидності переважання транзакційних витрат, необхідних для функціонування неефективних норм, над витратами, пов'язаними зі скасуванням старої норми або запровадженням нової¹³⁶ для більшості населення. Але зазвичай досягнення такого стану можливе лише у випадку, коли соціальна інфраструктура суспільства опиняється на межі колапсу. Ризики для самого існування соціуму за такої ситуації зумовлюють потребу в акумуляції політичної підтримки для зупинення негативних суспільних трендів ще

¹³⁵ Полтерович В. Искусство реформ / Виктор Полтерович // ПОЛИТ. РУ. – 2006. – 26 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polit.ru/article/2006/06/26/polterovich/>

¹³⁶ Пішуліна О. М. Застосування теорії «інституційної пастки» для аналізу макроекономічної політики / О. М. Пішуліна // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 2. – С. 89–90.

до того, як їх наслідки стануть цілком очевидними для пересічних громадян.

Ще одним варіантом може бути почуття національного приниження, наприклад за умови нав'язаного обмеження суверенітету держави, втрати територій тощо. Тут можна знову згадати реформи Мейдзі в Японії чи революцію 1911 р. у Китаї або географічно ближчі до України масштабні реформи в Речі Посполитій після першого розподілу її території сусідніми державами. Але й у цьому випадку очевидна небажаність таких сценаріїв для України.

Отримати суспільну підтримку програми масштабних реформ можливо кількома способами. Одним з варіантів може стати формування легітимної влади через електоральні процедури, яка в подальшому вживає необхідних заходів, спираючись на свій авторитет. Водночас такий спосіб пов'язаний із високими політичними ризиками для ініціаторів реформ.

Зберегти рівень власної підтримки лідери й політичні сили можуть лише досягнувши очевидних для суспільства позитивних результатів від ініційованих ними заходів. Однак такі результати зазвичай вдається отримати не відразу. Понад те, дії, спрямовані на їх досягнення, майже завжди пов'язані з певними побічними негативними ефектами. Крім того, вплив і відповідних ефектів, і досягнутих позитивних результатів трансформацій може бути непропорційно розподілений між різними соціальними групами.

Суспільна довіра як складник соціального капіталу є основою легітимності державної влади й мірилом ефективності конкретних рішень¹³⁷, тому інтенсивні реформи, ініційовані державною владою, за умови недостатнього рівня їх підтримки, найімовірніше, наштовхнуться на серйозний опір, особливо з боку груп, чий інтереси влаштувала попередня ситуація. При цьому навіть початкові політичні прихильники можуть бути розчаровані та почуватися обдуреними, якщо розглядатимуть дії влади як порушення даних нею раніше обіцянок. Поєднання зазначених чинників може досить швидко приз-

¹³⁷ Зорько В. С. Громадська думка про проведення соціально-політичних реформ в Україні: оцінка основних тенденцій / В. С. Зорько, П. А. Бурковський // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 2. – С. 98.

вести до ерозії легітимності ініціаторів реформ і відповідно до припинення реалізації останніх.

Можливий шлях вирішення проблеми забезпечення суспільної підтримки реформ демонструє досвід Грузії. Політичною основою для їх здійснення було швидке досягнення успіхів, що зміцнило довіру суспільства, а також відкриття в такий спосіб досить тривалого часового вікна для досягнення довготермінових цілей. «Перші реформи мають бути швидкими, взаємопов'язаними, простими та прагматичними, а також відчутно поліпшувати життя значної частини населення»¹³⁸. Тобто необхідно створити історію успіху, яка підтримала б сподівання громадян на ліпше життя в період, коли користь від довгострокових проектів ще не настала, проте ціна їх реалізації вже стала відчутною.

Обмеження рецепції відповідного досвіду пов'язані насамперед з необхідністю істотної політичної, зокрема й електоральної переваги ініціаторів реформ над своїми політичними конкурентами. Крім того, реформатори фактично позбавлені права на серйозні помилки у процесі реалізації реформ. Оскільки інституційні зміни передбачають скоординовані дії з боку багатьох індивідів, навіть незначні події, що змінюють уявлення людей про те, як вчинять інші, можуть зумовити істотні зміни у виборі кожного індивіда. Наприклад, єдиний, але резонансний випадок корупції може викликати значні зміни в очікуваннях і політичній та економічній поведінці¹³⁹. При цьому другого шансу здобути суспільну підтримку в разі навіть тимчасової невдачі ініціатив, які «надають легітимність», реформатори майже не матимуть.

Тому бажаним у контексті дотримання демократичних принципів і найменш конфліктогенним способом отримання мандату суспільства на діяльність реформаторів є оприлюднення їхніх планів під час виборчої кампанії до загальнонаціо-

¹³⁸ *Боротьба з корупцією у сфері державних послуг. Хроніка реформ у Грузії / Міжнародний банк реконструкції та розвитку ; Міжнародна асоціація розвитку Світовий банк. – Washington DC : The World Bank, 2012. – С. 100.*

¹³⁹ *Доклад о мировом развитии 2011. Конфликты, безопасность и развитие / Всемирный банк ; пер. с англ. И. Гурова, Н. Заборин, О. Когтева, А. Рябова. – М. : Издательство «Весь мир», 2012. – С. 100.*

нальних представницьких органів. Закономірно, що здобуття суспільної підтримки програми змін потребує якісного опрацювання відповідного плану, представлення його в кількох версіях із різними ступенями деталізації пропонованих заходів, розрахованих відповідно на широкий загал та експертів.

Необхідною умовою також є формування переконливого і привабливого наративу, що був би спроможний конкурувати з обіцянками популістів «відразу надати всім усе, чого вони тільки бажають». Наявність достатнього політичного досвіду, набутого українськими виборцями, які цілком здатні критично аналізувати заяви кандидатів, робить відповідне завдання складним, але водночас цілком досяжним.

Наявність завчасно створеного (нехай навіть і гнучкого) плану реформ корисна і для належної мотивації самих реформаторів, які таким чином беруть на себе чіткі політичні зобов'язання. Завдяки наявності оголошеної «дорожньої карти змін» полегшується координація реформ, подолання спокус «залишити щось на потім», чи то через серйозний опір противників змін, чи то через бажання окремих членів команди реформаторів реалізувати в такий спосіб свої приватні інтереси. Варто підкреслити, що десинхронізація соціальних трансформацій може зірвати потенційно цілком успішні перетворення.

Звичайно, серйозні зміни попередньо узгоджених планів такого масштабу майже неминучі, оскільки ніхто неспроможний наперед передбачити усі труднощі або, навпаки, всі можливості, що відкриватимуться у процесі реформування. Однак потреба пояснювати причини відповідних змін і соратникам по команді, і суспільству, зокрема й за ініціативи політичних конкурентів, збільшить імовірність того, що перегляд планів реформ спрямовуватиметься на їх оптимізацію, а не буде прихованою відмовою від реалізації раніше проголошеного курсу.

Можливе здобуття та фіксація суспільної підтримки програми реформ завдяки винесенню її основних положень на всенародне голосування мають ті самі політичні переваги, що і звичайні електоральні процедури, але, на відміну від останніх, потребують додаткового часу й ресурсів. Щоправда, особливого характеру відповідний референдум може бути,

якщо його результатом стане не лише політичний ефект від підтримки певної декларації, а юридично зобов'язуючий документ.

Висловлюється позиція про те, що матрицею реформ може стати конституційно-правова модернізація, яка полягатиме у приведенні права України (передусім її Конституції) у відповідність до сучасних потреб суспільства й держави, національної правової традиції, критеріїв і стандартів європейського конституціоналізму, європейського права. Таким чином, має бути здійснена систематизація реформ: від економіки, фінансів, соціальної політики – до політичної системи, внутрішньої та зовнішньої безпеки¹⁴⁰. Дійсно, складно не погодитися з консолідованим висновком українських фахівців-конституціоналістів, які вказують на необхідність удосконалення чинної Конституції України з огляду на низьку ефективність реформаційних перетворень у різних сферах суспільного й державного життя, особливо у правоохоронній сфері, незавершеність і суперечливість законодавчого розвитку конституційних положень, зокрема розвитку місцевого самоврядування, а також неоднозначну юрисдикційну практику Конституційного Суду України¹⁴¹.

Закріплення основних положень реформ засобами конституційного регулювання до певної міри ускладнить їх демонтаж противниками перетворень у випадку їх повернення до влади. Водночас досить важливим є застереження про недостатню ефективність самих лише нормативних гарантій, адже навіть найбільш досконалий конституційний текст дієвий тільки за умови готовності основних політичних акторів дотримуватися його положень. Маніпулювання конституційними нормами або їх вибіркоче застосування є дуже поширеною практикою, яку до певної міри можна розглядати як характерну ознаку модерних природних держав.

Разом з тим цілком можливою є ситуація, коли певні конституційні новели, що здавалися слухними до початку ініцію-

¹⁴⁰ *Ставніцьук М.* Окремі проблеми новітнього конституційного процесу у світі висновків Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) / *М. Ставніцьук* // *Право України*. – 2012. – № 8. – С. 146.

¹⁴¹ *Висновки та рекомендації з актуальної теми* // *Право України*. – 2012. – № 8. – С. 154.

вання реформ, потребуватимуть перегляду, і тоді відносно більша жорсткість конституційного регулювання забезпечить стійкість випадкових «інституційних пасток». Суперечність між необхідністю забезпечення неперервного конституційно-правового регулювання та недоцільністю або неможливістю ухвалення нового основного закону в період прискорених суспільних перетворень породила т.зв. малі конституції (правовий акт (акти), який закріплює елементи нової форми держави, визначає нові цілі державного будівництва й виконує роль конституції держави за умови неготовності суспільства на цьому етапі ухвалити звичайну конституцію). «Малі конституції» були характерні для країн Південної та Східної Європи й упроваджувалися, наприклад, завдяки ухваленню конституційних актів тимчасового характеру або внесенню масштабних змін у старі конституції. Відповідна ситуація спостерігалася у 1991–1996 рр. і в Україні¹⁴².

Спеціальна процедура внесення змін до Конституції також ускладнює її перегляд у наш час, адже це потребуватиме або дуже високого рівня консолідації не лише суспільства, а й парламентських сил, або перегляд буде вразливим для звинувачень невдоволених у нелегітимності через недотримання процедури ухвалення конституційних змін.

З огляду на те, що реформи мають бути скоординованими, їх ініціація має бути пов'язана з діями певної політичної команди з відносно високим рівнем внутрішньої консолідації та дисципліни. Однак побудова порядків відкритого доступу потребує не тільки демонтажу інструментів природної держави (що цілком може бути здійснено її силами), а й розбудови інфраструктури забезпечення ненасильницької конкуренції в політичній, соціальній та економічній сферах. Для вирішення другого завдання необхідна максимальна взаємодія і з існуючими, і з новими політичними силами.

Незворотність суспільних трансформацій під час здійснення переходу до порядків відкритого доступу буде гарантована тільки у випадку, якщо нові можливості політичної участі бу-

¹⁴² Берлявский Л. Г. Конституция в системе государственного права переходного периода / Леонид Гарриевич Берлявский // Государство и право. – 2013. – № 1. – С. 109–110.

дуть використані численними автономними акторами, зокрема й мережевими структурами. Останні сприятимуть об'єднанню зусиль громадян щодо оптимізації їх повсякденної діяльності, розбудови ефективної соціальної інфраструктури, впровадженню нових прогресивних практик. Горизонтальна взаємодія найрізноманітніших груп і структур, що поєднуюватиме різні інтереси, забезпечить модернізаційним процесам міцне підґрунтя, гарантуючи належний громадянський контроль за ними та їх результатами¹⁴³.

Теорія демократизації, запропонована американським дослідником Ч. Тіллі, передбачає, що цей процес відбувається завдяки інтеграції міжособових мереж довіри (розгалужених міжособових зв'язків, у межах яких можна отримувати цінні, важливі й довгострокові ресурси та забезпечувати заходи проти посадових злочинів, помилок і невдач з боку сторонніх для цієї мережі суб'єктів) у публічну політику, ізоляції публічної політики від категоріальної нерівності, знищення автономних центрів влади, що застосовують методи примусу й насилля. Передумовою для цих процесів є певний потенціал держави, що забезпечує дієвість її регулюючих і перерозподіляючих заходів¹⁴⁴.

Зважаючи на зазначені положення, можна очікувати, що посилення спроможності державного апарату і втілення у його діяльності принципу верховенства права створить умови, коли сильніші актори не матимуть можливості ізолювати від політики слабших гравців. Крім того, ресурси мереж довіри отримають захист від привласнення, що стимулюватиме їх до розширення й більшої відкритості. Фактично йдеться про перетворення частини мереж довіри у формальні організації, в ідеалі з безособовим членством (тобто вступ у які можливий для кожного, хто готовий дотримуватися правил організації, незалежно від того, чи знайома ця особа іншим учасникам).

Такі організації можуть швидко збільшувати кількість прихильників, якщо їхня мета актуальна для багатьох, а та-

¹⁴³ *Белашко С. О.* Політична участь як чинник суспільної модернізації / С. О. Белашко // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 2. – С. 95–96.

¹⁴⁴ *Тилли Ч.* Демократія / Чарльз Тилли; пер. с англ. Т. Б. Менская. – М.: Наука, 2007. – С. 96, 221, 234.

кож у разі позитивного ефекту від участі в такій діяльності. Відповідний процес можна описати як нарощування впливовості за рахунок стрімкого накопичення розпорошених ресурсів. Як наслідок, перевагу в конкурентній боротьбі за доступ до публічної влади матимуть широкі суспільні коаліції, об'єднуюватимуть яких спільні інтереси, а не централізовано сформовані команди політичних найманців, які відстоюватимуть партикулярні інтереси впливових патронів.

У своїй сукупності новоутворені суспільні коаліції мають істотно розширити публічну сферу як простір перетину приватних інтересів, що підлягає суспільному контролю для консолідації суспільства, реалізації його комунітарних інтересів¹⁴⁵. Це є необхідною передумовою припинення латентної приватизації колективних ресурсів, повернення яких у публічне користування зумовить появу ефективних стимулів для громадян брати участь в управлінні цими ресурсами в тих чи інших формах. З'явиться реальна альтернатива вирішенню особами проблем доступу до публічних ресурсів через приватні домовленості. Адже зазвичай громадяни виступають як слабша (і відповідно експлуатована розпорядником ресурсу) сторона при неформальному розподілі суспільних благ. Позитивним побічним наслідком відповідних процесів є збільшення частки соціально активних, поінформованих і відповідальних громадян.

Існує безпосередній зв'язок між достатнім рівнем накопичення соціального капіталу на рівні організацій та забезпеченням органічної модернізації знизу, яка менше залежить від «держави розвитку», а отже, волі політичного керівництва¹⁴⁶. Проте досягнення такого стану – досить тривалий процес. Можна обґрунтовано очікувати на його подальше сповільнення в українському суспільстві через вплив на поведінку соціальних акторів попереднього негативного досвіду функціо-

¹⁴⁵ *Публичная* политика в контексте задач модернизации России: конструктивный потенциал и формы использования / Л. И. Никоновская (отв. ред.), А. Ю. Сунгуров, В. Н. Якимец. – М. : Российская ассоциация политической науки, 2012. – С. 25.

¹⁴⁶ *Титов В. Н.* Распределение социального капитала как условие модернизации российского общества / В. Н. Титов // *Общественные науки и современность*. – 2012. – № 5. – С. 92–93.

нування структур, заснованих на безособовій взаємодії, непевненості громадян у незворотності здійснених перетворень.

Необхідно підкреслити, що Україна вже не відповідає такому параметру «зрілої» природної держави, як існування стійких і довготривалих «знеособлених» інститутів та організацій, який, власне, уможливорює перехід до порядків відкритого доступу¹⁴⁷. Натомість політичним кроком, спрямованим на прискорене поліпшення функціонування публічних інститутів, має бути обмежений вплив чинників, що скеровують розвиток інститутів та організацій у напрямі їх спрощення й персоналізації. Жодних гарантій і навіть обґрунтованих прогнозів щодо того, чи розвиватимуться достатньо швидко *grassroots organizations* за таких умов немає і, найімовірніше, не може бути.

Водночас високий рівень соціальної аномії, недостатній доступ громадян до інструментів участі в соціальних процесах, одним з яких є організації, будуть вигідними для противників реформ. Останні природним чином сконцентруються на підтримці опозиційних до реформаторів партій, в одному з електоральних циклів повернуться до влади і, цілком можливо, здійснять принаймні частковий демонтаж реалізованих перетворень. Їм сприятиме т.зв. токвілевий фрустраційний процес (названий на честь А. де Токвіля, що звернув на нього увагу в роботі «Старий порядок і Революція»), характерний для суспільств на певних етапах модернізації. Його перебігу притаманний сплеск «химеричних» (тобто неможливих для реалізації) претензій на тлі поліпшення суб'єктивних оцінок соціальної ситуації, тобто в міру зростання рівня досягнень, рівень претензій («хочу») значно швидше підвищується рівень очікувань («можу»). Наростання масової агресивності й соціального невдоволення під гаслами, які можна звести до формули «Хочемо, щоб було ліпше», украй небезпечне для влади¹⁴⁸. Експлуатація таких настроїв на шкоду не лише політичним опонентам, а і власне протестуючим громадянам є лише питанням застосування не надто складних політичних технологій.

¹⁴⁷ Зудин А. Ю. Бизнес и государство в России: опыт применения подхода Норта-Уоллиса-Вайнгаста / А. Ю. Зудин // Общественные науки и современность. – 2013. – № 2. – С. 17.

¹⁴⁸ Урнов М. Ю. Роль культуры в демократическом транзите / М. Ю. Урнов // Общественные науки и современность. – 2011. – № 6. – С. 9.

Навіть за умов, коли електоральна підтримка реформаторів буде відносно стабільною, не виключений інший негативний сценарій. Ним може стати деградація політичної конкуренції, яка також може призвести до зниження темпів реформ, консервації нестабільного стану в соціумі, що посилює ризики його повернення до умов «природної держави». Саме наявність значної кількості автономних гравців, які опиратимуться спробам монополізувати чи то економічний, чи то політичний доступ, є гарантією подальшої самопідживлюваної ненасильницької конкуренції в різних сферах суспільного життя.

Проблеми дефіциту конкуруючих політичних акторів, точніше стан домінування одного з них, якраз і становлять загрозу для остаточної консолідації порядків відкритого доступу у Грузії. Грузинський парламент був ослаблений, законодавчій владі було складно контролювати виконавчу; знизився рівень свободи слова, зменшилася кількість громадських організацій. Згідно з ухваленими конституційними змінами Грузія з 2013 р. стала республікою змішаного типу із сильним парламентом, а фактично «першою особою» в державі є прем'єр-міністр. Однак тривалий час залишалося відкритим питання, чи не була трансформація політичної моделі спробою збереження домінування існуючої влади¹⁴⁹. Загалом парламентський режим дає змогу сподіватися на поступове зміцнення конкуруючих політичних сил, а механізм коаліцій може сприяти ширшому врахуванню різних позицій у процесах державного управління та поступовому переході влади. Водночас існує ризик формування «канцлерської республіки» з політичним домінуванням глави виконавчої влади. У будь-якому випадку грузинський досвід підкреслює нестабільність нових соціальних порядків, якщо їх підтримання не стало предметом консенсусу ідеологічно відмінних політичних сил, які реально конкурують між собою за доступ до влади.

Розглядаючи і питання щодо створення необхідних умов для появи впливових учасників політичної конкуренції та розширення її поля, і ефективності самих реформ, неможливо

¹⁴⁹ *Котелянець О. О.* Демократичні процеси в країнах Південного Кавказу: політико-правові аспекти / *О. О. Котелянець* // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 3. – С. 175–176.

оминути увагою тему децентралізації повноважень. З одного боку, навіть дуже компетентне централізоване управління неспроможне забезпечити ефективний розвиток великої за територією й кількістю населення країни зі значними регіональними відмінностями, якою є Україна. Важливо також зазначити, що наближення послуг, які надають публічні органи, до їх споживача є загальносвітовим трендом¹⁵⁰.

Набуття лідерами та політичними структурами успішного досвіду роботи в місцевих і регіональних органах влади дає змогу пропонованим ними програмам отримати доступ до колективного дискурсу. У такий спосіб накопичується певний рівень політичного капіталу й організаційних ресурсів, необхідних для виходу на загальнонаціональний рівень політичної конкуренції. Набутий політичний капітал до певної міри може бути також конвертований і у фінансову підтримку з боку прихильників відповідних програм, які надають не лише свої кошти під певну програму дій, а й команду, здатну її реалізувати.

З другого боку, делегування функцій на місця означає не тільки додаткові можливості, зокрема для забезпечення ширшої основи для політичної конкуренції, а й ризик. Місцевий істеблїшмент за нових умов може узурпувати нові повноваження, гальмуючи розвиток певної громади чи навіть регіону. Як засвідчила ситуація із приходом до влади й діяльністю команди київського міського голови Леоніда Черновецького, поєднання популізму й підкупу виборців (який за умов місцевих виборів з менш чисельним електоральним корпусом значно дієвіший, ніж під час загальнонаціональних виборчих кампаній), може бути ефективним засобом здобуття контролю над органами місцевого самоврядування. Своєю чергою, діяльність місцевої влади не лише сповільнюватиме реалізацію реформ, а й дискредитуватиме їх в очах населення відповідної території.

До певної міри відповідний ризик можна зменшити завдяки вдосконаленню законодавства про місцеве самоврядування, оптимізації існуючих і запровадженню нових механізмів безпо-

¹⁵⁰ *Гриценко Е.* Российская муниципальная реформа в свете европейской практики организации местного самоуправления / Елена Гриценко // Сравнительное конституционное обозрение. – 2011. – № 2. – С. 123.

середньої демократії на місцевому рівні, диференціації виборчих процедур для різних типів громад (сільських, селищних, міських). Крім того, ефективна антикорупційна політика та можливість втручання державних органів у разі порушення законодавства також сприятимуть обмеженню можливостей для зловживання повноваженнями з боку представників органів місцевого самоврядування. У будь-якому випадку децентралізований субнаціональний авторитаризм є нестійким явищем, яке може бути підірване і в результаті зусиль «зверху» (державних органів, загальнонаціональних партій), і протестів на локальному рівні. Водночас авторитарні тенденції на загальнонаціональному рівні майже унеможливають подолання локальної політичної монополії місцевими акторами¹⁵¹.

3.3. Авторитарна модернізація: оманлива простота

За умов, коли отримати суспільну підтримку змін складно, в істеблшменту завжди є спокуса здійснити відповідні трансформації «явочним порядком», поставивши суспільство перед доконаним фактом. Аби запобігти суспільному опору, ініціатори реформ намагаються приховати їх побічні наслідки, при цьому вони розраховують, що позитивні результати легітимують здійснені перетворення. Неприйнятність такої тактики з позицій демократичних цінностей очевидна. Утім доцільним є аналіз можливих політичних і соціальних наслідків її використання на практиці.

Якщо за критерій бажаності певного політичного режиму обирати його здатність сприяти поступальному розвитку суспільства, то авторитарний устрій теоретично можна розглядати як прийнятний за умови, що влада забезпечить зміцнення й розвиток суспільних інститутів, після чого еволюційним способом трансформується в демократичну. Наявні й відповідні історичні прецеденти.

Заслугою режиму Франко в Іспанії називають неучасть цієї країни, попри сильний зовнішній тиск, у Другій світовій війні,

¹⁵¹ Гельман В. Субнациональный авторитаризм в современной России / Владимир Гельман // ПОЛИТ.РУ. – 2010. – 17 ноября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2010/11/17/avtoritarism/>

забезпечення її економічного процвітання й закладення фундаменту для подальшої успішної та швидкої демократизації¹⁵². Португальський історик, говорячи про період диктатури Салазара, визначає як найбільш помітні аспекти цього періоду загальну реорганізацію адміністрації та авторитарну діяльність уряду, а також потужні плани громадських робіт та економічний розвиток, у зовнішній сфері – енергійне просування політичної та економічної незалежності Португалії¹⁵³.

Цікавим є приклад і значно ближчої до України в географічному, історичному та ментальному аспектах Польщі. Встановлений як реакція на часту зміну урядів, неефективність і поширену корупцію за умов парламентської республіки режим «моральної санації» Пілсудського зумів скористатися сприятливою економічною ситуацією 1926–1929 рр., пережити Велику депресію 1930-х років і навіть смерть свого засновника¹⁵⁴, що зазвичай становить чи не найнебезпечніший виклик для авторитарної держави. Якби не бруталне зовнішнє втручання з боку нацистської Німеччини та СРСР, які на певний період ліквідували польську державність, можна цілком справедливо очікувати подальшої її еволюції в напрямі ліберальної демократії.

Водночас досить очевидними є й ризики, зумовлені відповідним способом політичної реакції на проблеми суспільного розвитку. Для зазначених режимів характерні політичні репресії та переслідування опонентів, усі вони постали після громадянської війни чи принаймні потужних збройних зіткнень, які загрожували в неї перерости.

При цьому наведені історичні факти є наслідком певної закономірності розвитку суспільних відносин. Адже будь-яка влада, зокрема й авторитарна, потребує громадської підтримки. Причому, як не парадоксально, в разі суспільних трансформацій потреба авторитарних режимів у підтримці населення

¹⁵² *Іваницька О. П.* Франко – каудильйо Іспанії / О. П. Іваницька. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2006. – С. 6.

¹⁵³ *Сарайва Ж. Э.* История Португалии / Жозе Эрману Сарайва ; пер. с порт. М. Е. Кабицкий. – М. : Изд-во «Весь мир», 2007. – С. 338.

¹⁵⁴ *Тымовский М.* История Польши / Михал Тымовский, Ян Кеневич, Ежи Хольцер ; пер. с польск. В. А. Ковалев, В. А. Корзе, М. В. Лескинен. – М. : Изд-во «Весь мир», 2004. – С. 417–430.

вища, оскільки до заходів, ініційованих авторитарною владою, воно ставиться з більшою підозрою через меншу можливість вплинути на їх зміст, ніж за умов демократії.

Після консолідації режиму його підтримка може бути наслідком певної схваленої суспільством діяльності. Однак для самої консолідації потрібна певна «стартова» легітимність, яка здобувається найбільш наочним способом – демонстрацією власної здатності «навести лад», а відповідно вдатися до насильства щодо тих, хто цьому заважає. Закономірно, що об'єктами застосування сили стають політичні конкуренти. Потенційні негативні наслідки навіть обмеженого силового протистояння за сучасних умов є цілком очевидними.

Особливо загрозливими силові внутрішні конфлікти є через наявність в Україні гранично політизованого конфлікту ідентичностей, пов'язаного, зокрема, зі слабкістю спільної ідентичності й зародженням регіональних субідентичностей, які мають різні ціннісні домінанти і стратегічні вектори інтеграції¹⁵⁵. У разі такого конфлікту потенційний авторитарний режим сприйматиметься частиною населення України як загроза не лише для певних політичних чи економічних інтересів, а й навіть для самого існування певної спільноти. Відповідний чинник істотно посилить мобілізаційний потенціал протистояння і створить передумови для його загострення, розвитку відцентрових політичних процесів, значно потужніших за ті, що відбувалися в перші роки незалежності України.

Необхідно також звернути увагу й на історичний контекст, що зазнав змін. Міжвоєнні Іспанія, Польща та Португалія, латиноамериканські країни 40–70-х років ХХ ст. стояли перед іншим викликом, ніж сучасна Україна. Там слабкість частини суспільних інститутів, що перебували під сильним впливом традиційної культури, була компенсована певним «інституційним» донорством, насамперед з боку армії, яка в усіх перерахованих країнах формувалася як інститут модерний. В Україні ж наявна докорінно відмінна ситуація – загальна

¹⁵⁵ *Концептуальні засади безпекової політики держави у сфері ідентичності та міжетнічних відносин // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 4. – С. 5–7.*

деградація специфічних, але водночас цілком модерних інститутів. Ситуація у т.зв. силовому блоці (Збройні сили, міліція, спеціальні служби) ніяк не ліпша, ніж в інших сферах суспільного життя нашої країни.

Варто зазначити, що набір політичних інструментів для авторитарної модернізації досить обмежений: крім згаданих вище органів сектору безпеки, авторитарний режим теоретично може спиратися на бюрократію або домінуючу партію (у тих чи інших пропорціях)¹⁵⁶. Слабкість чи навіть відсутність відповідних інститутів в Україні ставить перед потенційним «авторитарним модернізатором» дуже складну проблему створення інструментарію імплементації управлінських рішень за умов, коли необхідна швидка й ефективна реалізація владних повноважень.

Необхідно враховувати, що «передчасні організаційні переваження» інститутів, коли за короткий час щодо них висувають забагато вимог, є однією з поширених причин невдачі реформ. При цьому іноді тиск може призвести до нелінійного погіршення діяльності. У випадках, коли робота одного суб'єкта залежить від діяльності багатьох інших, навіть незначні стреси здатні спричинити загальний колапс¹⁵⁷. Таким чином, можливість швидкого формування ефективного апарату влади постає не лише перед політичними, а й перед виключно організаційними обмеженнями.

Не менш важливим, порівняно з «операційним» аспектом, є дія іншого чинника, що сприяв авторитарній модернізації у суспільствах ХХ ст. Згадані вище країни під час здійснення соціальних трансформацій спиралися на накопичені традиційним суспільством соціальний капітал і трудові ресурси, породжені процесом демографічного переходу від стратегії відтворення «висока народжуваність – висока смертність» до «низької народжуваності – низької смертності» (коли протягом певного часу висока народжуваність зберігається за інерцією,

¹⁵⁶ Гельман В. Турик авторитарной модернизации / Владимир Гельман // ПОЛИТ.РУ. – 2010. – 23 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2010/02/23/gelman/>

¹⁵⁷ Доклад о мировом развитии 2011. Конфликты, безопасность и развитие / Всемирный банк; пер. с англ. И. Гурова, Н. Заборин, О. Когтева, А. Рябова. – М.: Издательство «Весь мир», 2012. – С. 100–101.

і відповідно наступне покоління значно перевищує попереднє за чисельністю)¹⁵⁸. Як уже згадувалося, в Україні відповідні ресурси вже були витрачені під час радянської модернізації, яка безповоротно змінила український соціум.

Крім того, аналізуючи саму можливість, ступінь імовірності досягнення успіху авторитарної модернізації та ризики, пов'язані з нею, необхідно чітко усвідомлювати, що ці питання не можна розглядати абстрактно, окремо від характеристик тих, хто використовуватиме та уособлюватиме владу. Якості українського істеблішменту небезпідставно піддаються жорсткій критиці, але кадрова основа будь-якої влади формуватиметься саме з його представників. Можливості рекрутування до верхівки політичного класу нових людей, безперечно, є, але не варто ці можливості перебільшувати чи розраховувати, що наступники будуть принципово ліпшими, ніж попередники¹⁵⁹.

Переваги демократії полягають не в тому, що прийняті у такий спосіб рішення завжди правильні. Важливіше, що така система дає змогу виправляти управлінські помилки, навіть якщо політична сила, що перебувала на той час при владі, цього не бажає. Водночас за недемократичного режиму можливість вибору громадян зводиться переважно до двох варіантів – підтримувати курс правлячого режиму або боротися проти нього. Якщо виявиться, що «наведення порядку» відбувається у спосіб, неприйнятний для суспільства, усунення режиму буде пов'язане зі значними побічними втратами і навіть з істотним ризиком втрати суверенітету країни через внутрішні безлади.

Крім того, навряд чи можна раціонально очікувати гарантій того, що основним мотивом авторитарної влади стане саме зміцнення суспільних інститутів, а не, наприклад, максимізація прибутків її керівництва та наближених клієнтів. У лідерів авторитарних режимів недостатньо стимулів для реалізації послідовного курсу соціально-економічної модернізації, вони

¹⁵⁸ Капица С. Демографический переход и будущее человечества / Сергей Капица // Вестник Европы. – 2007. – № 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2007/21/ka3.html>

¹⁵⁹ Горбулін В. П. Національна безпека. Порядок денний для України / В. П. Горбулін, О. Ф. Белов, О. В. Литвиненко. – К.: Стилос, 2009. – С. 52–62.

рідко схильні до радикальних перетворень, а часто й не здатні на них¹⁶⁰. Проте навіть за умови їх доброї волі та компетентності залишається головна дилема т.зв. модернізаційного авторитаризму – наявність суперечності між необхідністю поживлення ненасильницької соціальної конкуренції, що є двигуном прогресивних перетворень, і такою засадничою властивістю авторитарного режиму, як обмеження змагальності, як мінімум у політичній сфері. Через те, що всі сфери суспільного життя взаємопов'язані та здійснюють взаємний вплив, унаслідок політичних обмежень майже неминуче гальмуватиметься й економічний, соціальний та культурний розвиток суспільства, навіть якщо сама влада цього не бажає.

Як зазначає американський дослідник Р. Інглхарт, якщо індустріалізація рівною мірою може призвести до фашизму, комунізму, теократії або демократії, то поява постіндустріального суспільства знання робить найбільш імовірною саме демократію, оскільки таке суспільство потребує відкритості до інновацій і широкої соціальної автономії. Суспільства знання неспроможні ефективно функціонувати без високоосвічених людей, які звикли думати самостійно. Понад те, підвищення економічної захищеності переносить акцент на цінності самовираження, що передбачає свободу вибору як основний пріоритет і мотивує політичну участь¹⁶¹.

У контексті порівняння на перший погляд вищої ефективності «освіченого абсолютизму» порівняно зі схильною до зволікань і компромісів демократичною процедурою важливий і інший аспект. Як доводять американські дослідники Г. Фарелл та К. Шалізі, якраз ті риси демократії, які розглядаються як її недолік (фракційність і неохочість прислухатися до думок опонента, отримання владних повноважень не найбільш здібними, а ліпшими популістами), корисні в контексті пошуку оптимального варіанта рішень складних суспільних проблем

¹⁶⁰ Гельман В. Тулик авторитарной модернизации / Владимир Гельман // ПОЛИТ.РУ. – 2010. – 23 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2010/02/23/gelman/>

¹⁶¹ Інглхарт Р. Модернизация и демократия / Рональд Инглхарт ; пер. с англ. А. Шаховой, В. Иноземцева // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Изд-во «Европа», 2010. – С. 166.

(тобто тих, що не мають очевидного вирішення). Така риса демократії надає їй стратегічні переваги порівняно з альтернативними способами, такими як ринки чи ієрархії. Високий рівень комунікації індивідів, які мають відмінні погляди, поєднаний з відносною рівністю між особами, залученими до процесу ухвалення рішень, сприяє зростанню кількості можливих альтернатив і збільшує імовірність ухвалення рішення в інтересах суспільства, а не окремих соціальних груп. Натомість ієрархії, навіть якщо їх очолюють інтелектуально обдаровані індивіди, через асиметрію інформаційного обміну з меншою імовірністю оберуть оптимальний спосіб. Тобто демократична полеміка має когнітивні переваги і здатна трансформувати приватні слабкості в суспільні чесноти¹⁶².

Необхідно також зазначити, що обмеження, накладені авторитарною владою, є засобом її самозахисту, інструментом гарантування власного становища. Що сильніше вона відчуває загрозу, то активніше буде їх використовувати, а що серйознішими будуть такі обмеження, то слабшою буде легітимність авторитарної влади і відповідно більшим відчуття загрози. Тобто починається самопідживлюваний процес спроб розширити зони контролю, що призводить до нових зіткнень інтересів та породжує нових противників режиму. Важливим чинником є також корупція виконавців, адже властива авторитарним державам централізація контролю робить його недостатньо ефективним, а звернення щодо зловживань часто трактують як прояв політичної нелояльності. Пріоритетність лояльності як визначальної вимоги до керівних кадрів для самозбереження влади, невпевненість у власному становищі, знижує імовірність її поєднання з компетентністю. Своєю чергою, некомпетентність призводить до помилок у зовнішній і внутрішній політиці¹⁶³, провокуючи рух по низхідній спіралі.

¹⁶² Фарелл Г. Демократія як колективний розум / Генрі Фарелл, Косма Ракілла Шалізі // Тексти.org.ua. – 2012. – 26 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/newsmaker/read/37535/Demokratija_jak_kolektyvnyj_rozum_ChASTYNA_PerShA; <http://texty.org.ua/pg/article/newsmaker/read/37545/>

¹⁶³ Харитоновна О. Г. Недемократические политические режимы / О. Г. Харитоновна // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С. 18.

Необхідно підкреслити, що опоненти режиму будуть помітні в будь-якому випадку, адже якою б корисною для суспільства загалом не була програма дій влади, обов'язково будуть порушені численні, нехай, можливо, і не завжди законні інтереси. Ситуація, коли влада намагатиметься в будь-який спосіб нав'язати свої рішення, незважаючи на спротив, не сприяє конструктивному діалогу щодо суті й форм запропонованих заходів. Своєю чергою, без такого діалогу навіть виправдані й законні дії суб'єктивно сприйматимуться як прояв тиранії та насильства, тому зустрічатимуть якщо не відкритий опір, то принаймні ефективний саботаж.

Не варто також забувати про вплив зовнішнього чинника. Неможливо заперечити той факт, що досить часто потреби *real politic* спонукають учасників міжнародної співпраці не зважати на певні особливості політичного режиму конкретної країни. Водночас епоха беззастережної поблажливості до зловживань у внутрішній політиці державами-союзниками минула, і нині демократичні країни поступаються певними принципами, якщо вигоди від співпраці з авторитарними режимами помітно перевищують іміджеві втрати. Однак таке відбувається лише у випадках, коли йдеться про дійсно стратегічний характер інтересів, найчастіше пов'язаних із наявністю у тій чи іншій країні унікальних запасів енергоресурсів¹⁶⁴.

Іноді вони визначаються значенням певної держави для розв'язання чи запобігання ескалації потужного конфлікту, проте відповідна роль, на відміну від ресурсних багатств, може бути досить швидко втрачена. Так, наприклад, наявність контингенту військ НАТО в Афганістані змушувала західні країни до певного рівня співпрацювати із країнами центрально-азійського регіону, які надавали послуги «транзитного коридору» для постачання відповідного контингенту. Цілком очевидними були наслідки для відвідних контактів виведення військ.

Наявні приклади і поєднання двох наведених чинників. Помітною була різниця у ставленні Заходу до влади в Бахреїні

¹⁶⁴ Ханна П. Второй мир / Параг Ханна ; пер. с англ. Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Изд-во «Европа», 2010. – С. 446.

порівняно з відповідними підходами до керівництва Єгипту чи Лівії під час подій «Арабської весни». Відповідна різниця в реакції на досить подібні за контекстом і змістом події була об'єктом критики, зокрема з боку західних ЗМІ¹⁶⁵. Невелике острівне королівство у Перській затоці володіє певними запасами нафти й газу, але, що ще більш важливо, події в ньому не можна розглядати ізольовано від серйозного і тривалого протистояння шіїтської та сунітської мусульманських спільнот, очолюваних, відповідно, Іраном і Саудівською Аравією, в регіоні зі значними запасами викопних вуглеводнів.

Розраховувати, що Україна обов'язково матиме настільки ж вагоме стратегічне значення для зовнішніх партнерів, не доводиться. Крім того, у будь-якому випадку конфігурації світового порядку, що визначають роль певної країни, мінливі, і поблажливість до певного режиму сьогодні не означає, що з часом він не стане об'єктом потужного зовнішнього тиску.

Крім того, посилення значення громадської думки під час ухвалення, зокрема, й економічних рішень і державами, і великими корпораціями, поступове формування глобального громадянського суспільства знижує поріг толерантності до порушень прав людини, включаючи політичні. Фактично наявність таких порушень послаблює позицію країни на міжнародній арені, розмиваючи її «м'яку силу». Це, своєю чергою, змушує йти на додаткові поступки під час реалізації міжнародних проектів, витратити значні ресурси на забезпечення впливу на громадську думку та позицію основних інститутів країн-партнерів, причому без істотних гарантій ефективності таких заходів.

Необхідно також зважати на той факт, що нехай не консолідована, проте, безумовно, конкурентна демократія в Україні, що функціонувала упродовж понад двох десятиріч існування її як незалежної держави, уже створила певний стандарт, зниження якого сприйматиметься зарубіжними партнерами особливо гостро.

¹⁶⁵ Див. : *Kristof N. Repressing Democracy With American Arms / Nicolas N. Kristof // The New York Times*. – 2011. – 17 December [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2011/12/18/opinion/sunday/kristof-repressing-democracy-with-american-arms.html?_r=1&ref=bahrain

3.4. Агенти соціальних трансформацій в Україні: проблема формування та мотивації

Як уже зазначалося, однією з визначальних передумов для успішної реалізації пакета модернізаційних реформ є наявність політичної команди реформаторів, роль якої полягає у презентації суспільству свого бачення необхідних для їх реалізації заходів та ініціації початку реформ через здобуття доступу до державної влади. У цьому аспекті головним для визначення ймовірності успішних соціальних трансформацій в Україні є питання про спосіб формування такого колективного політичного актора, а також про характер соціально-політичних чинників, які можуть сприяти цьому процесу.

Через досить високі вимоги до «команди реформаторів», зокрема такі як внутрішня консолідованість, високий інтелектуальний потенціал, у т.ч. здатність до стратегічного мислення, спроможність тривалий час забезпечувати лідерство у політичній конкуренції та відповідно підтримку населення за умов соціальних трансформацій, поява такої команди не може розглядатися як щось детерміноване наперед. З огляду на логіку переходу до порядків відкритого доступу, про які йшлося у першому розділі, попри те, що передумови до такого переходу можуть виникати стихійно, сам перехід пов'язаний з вольовим рішенням потужної частини еліти. У цьому контексті особливої ваги набуває дослідження можливих мотивацій відповідного рішення.

У більшості випадків будь-яка інституційна зміна відбуватиметься лише тоді, коли вона буде вигідна зацікавленим групам. Іншими словами, для того, щоб еліта погодилася з видатками зі здійснення нового політичного курсу, його очікувані вигоди мають значно перевищувати ті, які передбачаються у разі збереження статус-кво. Альтернативою є зміна еліт у результаті потужного зовнішнього чи внутрішнього суспільного шокового впливу¹⁶⁶. Оскільки в українських умовах складно очікувати, що відповідний вплив матиме позитивний характер (наприклад, запровадження масштабних технологічних

¹⁶⁶ *Балалаева Д. Я.* Политические институты: блокирование или продвижение инноваций / Д. Я. Балалаева // *Полития. Журнал политической философии и социологии политики.* – 2012. – № 2. – С. 54–56.

інновацій), то другий із названих сценаріїв є явно небажаним з огляду на супутні втрати для всього соціуму. Існує серйозна ймовірність утворення в цьому випадку інституційного вакууму внаслідок різниці у швидкості руйнування старих і формування нових соціальних інститутів. Яскравий опис соціальних процесів за таких умов, хоча, можливо, із суб'єктивних причин надмірно полемічний, зробив російський державний діяч і дослідник Є. Гайдар¹⁶⁷.

Зважаючи на те, що реалізація сценарію швидкої зміни еліт пов'язана з наперед не передбачуваними подіями (і щодо моменту початку, і щодо їх перебігу й наслідків), більш доцільно зосередити увагу на можливості здійснення свідомих соціальних трансформацій, ініційованих групами зі складу нинішнього істеблішменту. Безумовно, у цьому контексті неможливо оминати увагою питання мотивації таких дій.

Якщо не вдаватися до альтруїстичних мотивів, які теж можуть чинити певний вплив, однак мають переважно індивідуальний характер, а виходити із власних інтересів українського істеблішменту, наявні два раціональні аргументи на користь реалізації масштабних реформ. Позитивними для істеблішменту є перспективи підвищення власного статусу у зв'язку зі зростанням впливу та ресурсного потенціалу України. Ще одним спонукальним мотивом може бути усвідомлення невідворотності негативних наслідків для його представників у разі реалізації інерційних сценаріїв розвитку ситуації в Україні.

З огляду на те, що йдеться про оцінку альтернатив на основі персональних і групових інтересів, вона неминуче носитиме суб'єктивний характер. Ті чи інші ризики й можливості, пов'язані із процесом переходу до порядків відкритого доступу, можуть переоцінюватися, і навпаки. Разом з тим окремі представники істеблішменту можуть розраховувати на збереження (чи навіть розширення) свого персонального впливу навіть у випадку реалізації негативних варіантів розвитку політичних та економічних процесів в Україні. Згадані чинники визначають, що будь-які раціональні аргументи на користь

¹⁶⁷ *Гайдар Е. Т.* Смуты и институты / Е. Т. Гайдар // *Общественные науки и современность.* – 2010. – № 6. – С. 6–16.

вибору трансформаційних стратегій не мають абсолютного характеру. Утім аналіз ризиків для інтересів українського істеблшменту, пов'язаних зі збереженням інерційної траекторії розвитку українського соціуму, таки дає змогу розкрити можливі стимули для змін та оцінити їх потенційний вплив.

Базовим інтересом для будь-якого актора є його самозбереження. Для суб'єктів зі значним політичним та/або економічним потенціалом серйозні ризики власному існуванню переважно пов'язані з діями конкурентів однієї з ними категорії. У потенційному конфлікті між такими суб'єктами вони взаємно вразливі. Для уникнення ситуації руйнівного для обох сторін конфлікту вони постають перед проблемою обмеження рівня конкуренції, утримання від використання її неконвенційних форм, пов'язаних насамперед із застосуванням сили.

Вирішення проблеми уникнення силової конкуренції можливе завдяки дотриманню одного із трьох сценаріїв:

- *переможець отримує все*. Можливий за умови повної переваги одного з акторів над конкурентами; сприятливий для розвитку авторитарного режиму;

- *спільнота еліт*. Можлива у випадку переваги одного з акторів, який, проте, мусить іти на явну чи неявну угоду з учасниками політичного процесу, яка гарантує статус-кво на погоджених умовах. Такий сценарій найчастіше завершується формуванням гібридного політичного режиму;

- *війна за правилами*. Пов'язаний і з неможливістю «сформувати спільноту еліт», і з вичерпаністю (чи небажаністю – прим. авт.) силових стратегій. За таких умов визнані правила боротьби залишаються єдиним способом еліт зберегтися як актори. Цей сценарій сприяє демократизації, формуванню демократичних інститутів та ускладнює захоплення влади¹⁶⁸.

Останній сценарій фактично пов'язаний з політичним аспектом переходу до порядків відкритого доступу. Навіть за умов, що існуючий баланс конкуруючих груп збереться упродовж певного, можливо, тривалого періоду, поява нових акторів і наростання їх впливовості у зв'язку зі зміною динаміки

¹⁶⁸ Шувалова Л. В. Парламентское большинство в условиях демократизации политической системы / Л. В. Шувалова // Вестник Московского университета. – 2011. – № 6. – С. 39. – (Серия 12. Политические науки).

суспільної підтримки конкуруючих інтересів у соціумі залишається лише питанням часу.

У принципі, і єдиний домінуючий гравець може піти на запровадження та підтримку правил конкуренції для забезпечення довгострокової стабільності свого становища. Фактично, він обмінює власну свободу дій на зниження ризиків у майбутньому. Так, згідно з даними окремих досліджень понад дві третини персоналістських лідерів втратили владу внаслідок переворотів чи інших дій інсайдерів режиму¹⁶⁹.

Водночас сценарій «обережного далекоглядного автократа» залишається переважно умоглядним, оскільки вже сама по собі наявність домінуючого актора є індикатором недостатнього рівня розвитку певного соціуму. За таких умов буде відсутній потужний тиск на такого суб'єкта, що спонукав би його до осмислення власної стратегії у довгостроковій перспективі. У ліпшому випадку можна розраховувати, що домінуючий актор, спроможний ефективно контролювати перебіг політичних процесів, здійснить кроки, спрямовані на забезпечення наступності політичного режиму, коли відчує загрозу послаблення власних позицій з тих чи інших причин.

Другий із наведених сценаріїв (за яким розвивалася політична система України після здобуття незалежності) не є стабільним у довгостроковій чи навіть середньостроковій перспективі. У процесах постійної зміни політичної та економічної ситуації одні учасники правлячої коаліції посилюють свій вплив і потенціал, інші ж можуть його втратити. Водночас перегляд затверджених зобов'язань, що має зберегти стабільність коаліції, зумовлює ризик повернення до силової конкуренції.

Уникнення останньої може бути досягнуте або наближенням до порядків відкритого доступу через інституалізацію гарантій становища відносно слабших учасників коаліції, або поверненням до першого сценарію та формуванням єдиного центру влади. Перший варіант, найімовірніше, стане поштовхом на шляху до порядків відкритого доступу, адже практично неминуче гарантії принаймні частково матимуть безособовий,

¹⁶⁹ Харитоновна О. Г. Недемократические политические режимы / О. Г. Харитоновна // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С. 18.

абстрактний характер. Цим самим вони збільшуватимуть шанси для входження в істеблішмент нових гравців, одночасно створюючи певну інфраструктуру для майбутньої ненасильницької конкуренції.

Постання домінуючого гравця з конкуруючих центрів впливу зазвичай є паліативом, оскільки повна заборона на конкуренцію на практиці означає переважно використання репресивного апарату держави для боротьби із проявами суспільних суперечностей, тоді як породжені відповідними суперечностями проблеми вирішуються неефективно та уповільнюють суспільний розвиток. Понад те, примусове «спрощення» суспільства, відкидання багатьох функцій, які виконувалися соціально активними прошарками населення, що часто є побічним наслідком централізації політичної влади й нарощення рівнів її контролю за суспільством, посилює конфліктогенний потенціал відповідних процесів.

Цілком зрозуміло, що у складі українського істеблішменту будуть і прихильники збереження «контрольованої конкуренції», які по-іншому оцінюватимуть співвідношення ризиків у процесі переходу до порядків відкритого доступу. Водночас варто зважати на те, що ініціаторами реформ, найімовірніше, будуть ті, хто вже досяг успіху за існуючого стану речей. Сподівання на прихід нового покоління еліти, яке мусило пробиватися в запеклій конкуренції за умов несприятливого інституційного середовища, є малореалістичними.

Аргументом на користь такої позиції є результати проведеного російськими науковцями дослідження поглядів слухачів програми *Master of Business Administration* Російської академії народного господарства. Більшість опитаних становили топ-менеджери, керівники підрозділів, відносно молоді люди із тривалим стажем роботи в бізнесі, високим рівнем бізнес-освіти й установкою на її подальше нарощування як джерела ділового успіху в майбутньому. Автори обґрунтовано зарахували абсолютну більшість респондентів до «нечисленного ядра середнього класу» чи навіть вище за нього. Опитані розглядають російську владу як серйозне гальмо реалізації професійно-ділового потенціалу успішних економічних акторів; водночас їх реакція на несприятливі інституційні обставини пов'язана з індивідуальними адаптаціями та неформальними солідар-

ностями в межах власної соціальної спільноти. Останні збільшують соціальні ресурси економічних акторів і при цьому не дають їм змоги вийти за межі власних соціальних позицій¹⁷⁰. Така ситуація серйозно знижує їх спроможність формувати широкі коаліції за участю представників інших соціальних груп і відповідно їх потенційну політичну впливовість.

Тобто замість того, щоб боротися із системою, «прогресивні еліти» пристосовуються до неї. Досягнуті ними соціальні позиції є для відповідної категорії осіб загалом прийнятними, водночас вони не володіють достатніми ресурсами для «зміни правил гри». З огляду на менші обсяги української економіки та певне відставання в запозиченні передових бізнес-практик, можна обґрунтовано припустити, що вплив відповідної соціальної групи в Україні навіть слабший, ніж у Російській Федерації.

Безперечно, представники орієнтованих на відкриту конкуренцію суспільних груп є носіями цінних соціальних ресурсів. Вони спроможні наповнити конкретним змістом нові можливості, які надають порядки відкритого доступу. Цілком очевидно, що з боку таких груп майже гарантована підтримка відповідних інституційних трансформацій. Проте кількість *self-made people*, готових ризикувати нелегко здобутими ресурсами в боротьбі за вищий рівень соціальної справедливості, навряд чи значна. Раціонально мислячі люди з перевіреними навичками оцінок ризиків надто добре усвідомлюють можливі наслідки публічної активності. Видатки участі в боротьбі за політичну владу для більшості з них є серйозними та майже невідворотними, тоді як перспективи позитивних персональних змін – лише ймовірними й недостатніми.

На думку російського дослідника П. Ореховського, злиття приватних мереж довіри, необхідне для переходу до порядків відкритого доступу, потребує як попередню умову верховенство закону. Відповідний стан означає розмін персональних гарантій безпеки особи «на безпеку для всіх». Таке можливо лише за невисокого рівня страху, який, своєю чергою,

¹⁷⁰ *Заславская Т. И.* Успешные экономические акторы как потенциальная модернизационная общность / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // *Общественные науки и современность.* – 2012. – № 4. – С. 6, 8–9, 22.

пов'язаний з невисоким рівнем децентралізованого насильства¹⁷¹. За інших умов жодні економічні мотиви на користь публічної діяльності не будуть ефективними. Це також є аргументом на користь появи ініціативи реформ у середовищі учасників «правлячої коаліції», які почуваються більш безпечно з огляду на наявні гарантії персонального характеру.

Варто зауважити, що для вищих прошарків істеблішменту наявні й економічні стимули для переходу до порядків відкритого доступу. Концентрація власності, зокрема і в українських умовах, призводить до ситуації, коли відповідні утворення, що володіють численними прибутковими активами, неспроможні забезпечити їх ефективне адміністрування. Система управління ускладнена потребою координувати різнопрофільну діяльність, а особливості іміджу та структури активів утруднюють залучення інвестицій¹⁷². Суттєвими є й витрати на інфраструктуру контролю за активами, які настільки значні, що є важливим обмежувачем розміру фондів для інвестування¹⁷³. Фактично корпорації витрачають істотну частину прибутку на виконання функцій, більшість із яких у розвинених країнах або виконуються органами публічної влади, або не потрібні в такому обсязі.

Розмір, багатогалузевий і різнопрофільний склад структур холдингів, розмір господарюючих суб'єктів спричиняють їх недостатню чутливість до сигналів ринку. Неможливість прямого управління напрямами бізнесу його основним власником, недостатня зацікавленість менеджерів підприємств у довгострокових проектах суттєво знижують інноваційний потенціал великих холдингів. Водночас привілейований доступ до політичних механізмів завжди створює для великих

¹⁷¹ *Ореховський П.* Роль страха в экономическом поведении в настоящее время и после полной победы демократии / Петр Ореховский // Мир России. – 2012. – № 3. – С. 65–79.

¹⁷² *Лямець С.* Олександр Бондар: якщо посиплеться імперія Ахметова – завалиться країна / Сергій Лямець, Сергій Щербина // Українська правда: Економічна правда. – 2012. – 13 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/07/13/329334/>

¹⁷³ *Дзарасов Р. С.* Российская модель корпоративного управления и накопление капитала / Р. С. Дзарасов // Стратегия опережающего развития : У 3 т. – Т. 1. : Российские модернизации: диагнозы и прогнозы / под общ. ред. А. В. Бузгалина, Р. Крума. – М. : ЛЕНАНД, 2011. – С. 90.

власників спокусу боротися з негативними тенденціями не за допомогою корекції власної діяльності, а завдяки підтримці публічної влади¹⁷⁴. Проте цілком очевидно, що така практика лише усуває симптоми, а не ліквідує причини економічної не-ефективності. Низька конкурентоспроможність рано чи пізно призведе до кризи, оскільки обсяг наявних в Україні ресурсів для екстенсивного розвитку досить обмежений.

За окремими оцінками, наслідком збереження режиму недостатнього інвестування, спричиненого закритістю української економіки, може бути неспроможність багатьох підприємств і навіть цілих секторів, насамперед хімічного й металургійного, витримувати конкуренцію з боку країн, що розвиваються, уже в десятирічній перспективі. Понад те, навіть у межах зазначеного періоду зростатиме їх вразливість до кризових явищ¹⁷⁵. Так, у 2012 р. (порівняно з 2011 р.) активи 100 найбагатших українців подешевшали на чверть, а їх сумарна вартість становила трохи більше 10 % від вартості корпорації *Apple*¹⁷⁶. Тобто без створення надійної інституційної основи для захисту інвестицій, зокрема й іноземних, що передбачає перехід до порядків відкритого доступу, український істеблішмент зіткнеться з прогресуючим зниженням вартості активів та їх здатності генерувати прибуток. Важливо також, що на довше відкладатиметься процес переходу, то менш вигідними будуть їх стартові позиції за нових умов.

До певної міри вплив відповідних чинників може послаблюватися диверсифікацією українськими фінансово-промисловими групами активів, зокрема придбанням ними виробництв у інших державах. Відповідні тенденції вже помітні, проте дискусійним залишається питання здатності українських фінансово-промислових груп (*далі* – ФПГ) до «транснаціоналізації»¹⁷⁷. Зрозуміло також, що заміна україн-

¹⁷⁴ Лановий В. Олігархат vs вільне підприємництво / Володимир Лановий // Український тиждень. – 2012. – № 49. – С. 16–17.

¹⁷⁵ *Matuszak S.* The Oligarchic Democracy. The Influence of Business Groups on Ukrainian Politic / Slawomir Matuszak. – Warsaw : Centre for Eastern Studies, 2012. – 2012. – September. – № 42. – P. 81–82.

¹⁷⁶ *Золотая* сотня // Корреспондент. – 2012. – № 47. – С. 13, 17.

¹⁷⁷ Лановий В. Олігархат vs вільне підприємництво / Володимир Лановий // Український тиждень. – 2012. – № 49. – С. 18.

ських активів зарубіжними буде нерівноцінною. Крім того, напевно чи цілісна інтегрована система зможе продовжити існування попри втрату чи критичне ослаблення свого «ядра». Нині здається, що придбання закордонних активів вітчизняними ФПГ здійснюється переважно для більш ефективної експлуатації українських, а не з метою їх заміщення.

Ще однією (поєднаною з попередньою проблемою), що може стимулювати частину істеблішменту до реформ, є особливо тісний зв'язок у пострадянських країнах між політичною владою та власністю, що спонукав деяких російських дослідників до формулювання терміну «власностовленность»¹⁷⁸. Відповідний зв'язок є не лише джерелом серйозних преференцій для великого капіталу, а і створює серйозні ризики для нього. На відміну від розвинених країн, політичні зміни в яких, звичайно, важливі для капіталу, але не загрожують праву власника на засоби виробництва, зміна владної команди може поставити під сумнів приналежність бізнесу.

Ідеться не лише й не стільки про ризик приходу до влади політичних сил, що намагатимуться здійснити ренационалізацію. Хоча парламентські вибори 2012 р. засвідчили, що партії, які підтримують відповідні гасла, в сукупності набрали майже чверть голосів українських виборців (23,62 %),¹⁷⁹ відповідна загроза, найімовірніше, зумовлена гіпотетичними радикальними трансформаціями нинішньої політичної системи, викликаними серйозними зовнішніми втручаннями або економічними катаклізмами.

Проте і стабільне функціонування існуючої системи пов'язане з ризиками для окремих її учасників. Як зазначалося, постійна внутрішня нестабільність іманентна сценарію «спільноти еліт». Кожен член цієї спільноти задля утвердження власного становища намагатиметься розширити власний ресурс, що зазвичай можливо лише за рахунок інших. Інструментом для досягнення таких цілей можуть бути, зокрема, і політично

¹⁷⁸ Пивоваров Ю. С. Еще раз об элитах в русской истории / Ю. С. Пивоваров // Россия и современный мир. – 2010. – № 4. – С. 35.

¹⁷⁹ *Вибори народних депутатів України – 2012. Результати : відомості про підрахунок голосів у загальнодержавному багатомандатному виборчому округу* // Центральна виборча комісія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300?PT001F01=900>

мотивована діяльність правоохоронних органів, створення несприятливих економічних умов. Часто для досягнення бажаного достатньо усунути державні преференції тому чи іншому виробництву.

Водночас необхідно враховувати, що ФПГ розробили досить ефективні інструменти страхування політичних ризиків у межах існуючої системи. Наявність і достатня ефективність таких інструментів знижують стимули для її зміни. Раніше вже згадувалося про такі механізми самозахисту від «недружньої» політики, як наявність власних політичних агентів та контроль над впливовими ЗМІ, найбільш ефективними з-поміж яких у цьому аспекті є популярні телеканали. Субсидіарною стратегією є побудова особливих безпосередніх контактів із впливовими зарубіжними гравцями, що підвищує ризики можливого внутрішнього конфлікту для його ініціатора.

Природним захистом ФПГ є їх розмір. Істотні організаційні й фінансові ресурси підвищують здатність опонувати діям державних органів і правовим способом, і використовуючи наявні дефекти їх функціонування. Дії проти інтересів господарюючих суб'єктів, які є роботодавцями для численних трудових колективів, суттєво впливають на стан вітчизняної економіки, здатні викликати серйозну дестабілізацію політичної ситуації. Піти на такі ризики навряд чи наважиться будь-яка влада, яка не має високого рівня суспільної легітимності.

З огляду на обсяг необхідного ресурсного забезпечення для реалізації інструментів «політичного хеджування» у повному обсязі вони доступні лише провідним економічним гравцям. Менш потужні актори застосовують відповідні інструменти лише частково, у більш ощадливих, а тому – менш ефективних варіантах, що підвищує вразливість їх становища. Імовірно, частково саме через дію зазначеного чинника активи п'яти найбільших власників співмірні із сумарними активами 95 учасників списку найбагатших бізнесменів України¹⁸⁰.

І, зрештою, дрібні та середні гравці переміщуються в «сіру зону», намагаючись стати максимально менш помітними для владних інститутів. Для такої категорії акторів відповідна ситуація, безперечно, не є комфортною, штучно обмежує їхні

¹⁸⁰ *Золотая сотня* // Корреспондент. – 2012. – № 47. – С. 13, 17.

перспективи й підвищує ризики діяльності. Однак потенційні видатки від координації зусиль і ризики від участі в політичному протистоянні не спонукають їх до кроків, спрямованих на трансформацію суспільної системи.

Іншим важливим застереженням, що дає змогу більш зважено оцінити і спонукальні мотиви до реалізації масштабних реформ, і неоднозначну реакцію вищих прошарків українського істеблішменту на негативні тенденції розвитку політичних і соціальних процесів, є той факт, що і можливі досягнення, і, за нечисленними винятками, втрати пов'язані скоріше із соціальним статусом, відчуттям самореалізації, ніж рівнем персональної безпеки та споживання.

Побудова в Україні порядків відкритого доступу, з огляду на і досі високий її потенціал, здатна істотно підвищити вплив українського істеблішменту на глобальні процеси та стимулюватиме зміну ставлення до нього з боку і глобалізованих елітних груп, і елітних прошарків провідних країн світу. Однак ціною невдачі ініційованих перетворень можуть стати вже персональні ризики, джерелом яких може бути жорсткий опір з боку частини істеблішменту, не зацікавленої в них.

Понад те, загальний успіх проекту також може бути пов'язаний із персональною невдачею його ініціаторів унаслідок програшу новим гравцям, що з'являться при розширенні політичного поля та експлуатуватимуть прагнення населення до соціальної справедливості. Про обґрунтованість відповідних побоювань свідчить електоральна популярність гасел про люстрацію. Досвід використання відповідного політико-правового засобу в посткомуністичних країнах дає змогу оцінювати його не лише як спосіб упровадження й захисту певних цінностей, а передусім як інструмент зміни еліт.

Власне, однією з головних проблем, що підвищують персональні ризики ініціювання реформ для нинішніх представників українського істеблішменту, є недостатній рівень їх легітимності, унаслідок якого суспільне ставлення до пропонувананих ними ініціатив залишатиметься як мінімум неоднозначним. До певної міри цей чинник може бути нівельований застосуванням політичних технологій, зокрема формуванням публічного складника команди реформ з «нових людей». Утім наявність взаємозв'язку «старої гвардії» та нових гравців

недовго залишатиметься прихованою за умов розширення загального рівня конкурентності в політиці. Крім того, на завершальних стадіях трансформацій «прогресивна частина команди» матиме серйозні стимули позбутися політичного «баласту» й підвищити рівень власної політичної підтримки за рахунок ініціаторів реформ, які є непопулярними з огляду на їх «дореформену» діяльність.

Опір тих представників істеблішменту, які намагатимуться зберегти існуючий формат суспільних відносин, також буде більш наполегливим і радикальним, якщо вони відчуватимуть загрозу персонального характеру. Усунути і першу, і другу проблеми могло б укладення певного суспільного пакту щодо амністування за дії, здійснені до початку процесу переходу.

Дієвість цієї угоди пов'язана не стільки з рівнем її формально-юридичного закріплення, скільки з реальним досягненням високого рівня суспільного консенсусу із цього приводу. Разом з тим що більший рівень публічності матиме ця угода, то більш дієвою вона буде, адже її кулуарний характер залишатиме новим гравцям сильну спокусу порушити її умови. Проте необхідно враховувати, що зростання рівня публічності угоди ускладнене внаслідок того, що вона суперечить глибинним ціннісним установкам населення. Водночас наявні соціальні обставини, сприятливі для досягнення суспільної згоди щодо потреби «перегорнути сторінку». Поширеність у суспільстві прагматичних установок дає змогу сподіватися на вибір не безкомпромісного протистояння, а хоча й не цілком, справедливого соціального миру.

До певної міри діє чинник не лише дефіциту «позитивних», а й «негативних» стимулів до реформ. Ідеться про те, що поразка в конкурентній боротьбі в межах пануючої коаліції в українських умовах для найпотужніших акторів пов'язувалася скоріше із втратою значної частини власності, й не більше. Відповідно вони втрачають лише статус економічних/політичних гравців, однак можуть розраховувати на комфортні умови життя як приватних осіб. Тож можна констатувати, що набутий досвід українського істеблішменту схиляє його до обрання звичного способу дій, оскільки він здається менш ризикованим. Неочевидною залишається зміна соціального контексту, спроможна призвести до протилежних очікуваним наслідків реалізації

успішних у минулому персональних стратегій. Отже, врахування такої зміни істеблішментом у жодному разі не може розглядатися як детерміноване.

Висновки до розділу

Забезпечення переходу до порядків відкритого доступу та їх консолідація в Україні пов'язані із серйозними ризиками невдачі відповідних реформ. Ризики можуть бути частково зменшені завдяки реалізації тих чи інших заходів, однак не можуть бути цілком нівельовані. Понад те, у багатьох випадках високий рівень політичних, економічних і соціальних викликів, що стоять перед реформаторами, істотно ускладнює попередню оцінку достатності наявного потенціалу й ресурсів для відповіді на них.

Перспективи успішної реалізації позитивної програми економічних і соціальних реформ силами державних органів та агентств суттєво обмежені дефіцитом наявних ресурсів. Успіх більш ощадливого в цьому аспекті напряму – концентрації держави на поліпшенні якості надання критично важливих публічних послуг та опора на ініціативу інших учасників економічних, соціальних і політичних процесів – залежить від того, наскільки інтенсивною буде конкуренція між останніми та чи не перейде вона в деструктивні форми. Додатковим викликом є демографічна структура українського суспільства, негативна історична пам'ять про попередні модернізаційні спроби, яка знижуватиме довіру суспільства до реформаторів, а отже, готовність широких верств населення брати активну участь у суспільних перетвореннях.

Пасивність суспільства, обмежена кількість активних учасників конкуренції може призвести до нестабільного успіху реформ. Певні економічні досягнення, отримані завдяки інноваційним рішенням і підвищенню інституційної спроможності держави, можуть забезпечити легітимність нової правлячої коаліції, але не сприяти утвердженню соціальних порядків відкритого доступу.

Труднощі з отриманням стабільної суспільної підтримки реформ створюють спокусу нав'язати населенню шлях, який ініціатори реформ вважають правильним. Привабливість ідеї авторитарної модернізації пов'язана здебільшого із контрастом

між неефективними демократіями та економічними успіхами окремих авторитарних політій. Водночас простота заміни добровільної кооперації дисциплінованою реалізацією владних вказівок оманлива. Потреба в легітимності авторитарного режиму є навіть більшою, ніж демократичного. Спроба проти волі потужних суспільних груп реалізувати певні заходи потребуватиме застосування примусу в масштабах, які підірвуть їх ефективність. Початкова легітимність успішних авторитарних модернізаторів ХХ ст. була пов'язана або з опорою на соціальний капітал традиційного суспільства, або зі здатністю таких модернізаторів навести лад після потужних внутрішніх або зовнішніх викликів, переважно в безпековій сфері.

Важливо також зазначити, що навіть успіх авторитарних реформаторів був відносним, адже інтереси гарантування власного політичного домінування неминуче вступають у протиріччя з потребами забезпечення подальшого розвитку країни. Крім того, придушення політичної конкуренції підвищує ризик її ескалації в деструктивних формах, що загрожуватимуть руйнуванням економічних і соціальних досягнень.

Невдача проекту реформ може мати серйозні негативні наслідки для українського суспільства, найбільш очевидним з яких є марнування і без того не надто потужного соціального капіталу. Недостатній рівень передбачуваності процесу суспільних перетворень, безперечно, знижує рішучість потенційних ініціаторів реформ. Водночас без відповіді на запитання «хто» і «чому» реалізовуватиме програму реформ в Україні запитання «у який спосіб» залишатиметься виключно теоретичним.

За умови відсутності потужних шоківих впливів на перебіг політичних та економічних процесів в Україні єдиним імовірним ініціатором переходу до порядків відкритого доступу залишатимуться групи – представники нинішнього політичного й економічного істеблішменту. Мотивом їх відповідного рішення може бути і прагнення набути нових можливостей, недоступних за нинішнього стану речей, і намагання уникнути втрати свого становища внаслідок системної кризи, ризик якої за умови реалізації інерційного сценарію розвитку економічних і політичних процесів в Україні поступово зростатиме.

Разом з тим ризики, пов'язані із процесом масштабних соціальних трансформацій, можуть розглядатися як надто високі,

тоді як ситуація, що склалася, залишається для представників істеблішменту досить комфортною. Наявність можливостей для підготовки персональних «стратегій виходу» на випадок її погіршення, невпевненість у власному статусі навіть у разі успіху перетворень збільшують імовірність вибору істеблішментом тактики реагування лише на найбільш нагальні виклики, окремих удосконалень у межах існуючої політико-економічної системи.

РОЗДІЛ 4

РЕГІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

УКРАЇНСЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Суспільні трансформації в Україні у монографії розглядаються переважно з позиції внутрішньої динаміки розвитку українського суспільства. Попри це, ігнорування зовнішніх впливів і геополітичних реалій, що істотним чином визначатимуть межі досяжного, було б непродуктивним. Потенціал України як регіонального лідера, її ресурси викликають законний інтерес зовнішніх гравців до впливу на траєкторію її реформ, а їхні власні плани й цілі впливатимуть на реалізацію намірів українських акторів.

Важливо також акцентувати увагу на наростанні тиску проблем та обставин, що потребують аналізу й регулювання саме в контексті відносної цілісності світу, який глобалізується, більш міцної за традиційну міжнародної системи сукупності держав і відносин між ними. Істотна інтенсифікація взаємодій і транзакцій, зростання взаємозалежності сусідніх спільнот і держав породжують транснаціональні політичні простори, що нашаровуються один на одного. Існування таких політичних просторів забезпечується людською спільнотою, елітною чи масовою, члени якої розділені державними кордонами, але об'єднані спільністю світогляду, взаємною довірою та інтенсивними й різноманітними контактами, певним рівнем інституціалізації¹⁸¹.

Відповідно транснаціональні політичні простори необхідно розглядати не як конкурента чи альтернативу національним державам, а скоріше як інструмент реакції на виклики, які не були актуальними в епоху конституювання останніх. По-

¹⁸¹ *Транснациональные* политические пространства: явление и практика / Н. А. Косолапов, М. В. Стержнева, Н. Г. Федуллова и др. ; отв. ред. М. С. Стержнева. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2011. – С. 70, 323, 329.

над те, адекватне використання такого інструменту потребує ефективного функціонування державних механізмів, значно вищого рівня майстерності в реалізації можливостей, які є об'єктом конкуренції. Політичне керівництво держави має змагатися за вплив у багатьох структурах, прагнучи узгодження різнопланових інтересів, формуючи коаліції для вирішення завдань, які Україні самостійно складно чи навіть неможливо розв'язати. Необхідно узгоджувати конкуруючі вимоги різних політичних просторів, у яких перебуває Україна, та забезпечувати ефективне виконання ролі комунікатора між ними. Тут доцільно зауважити, що набагато простіше посісти гідні позиції, беручи участь у створенні нового проекту, ніж діючи за правилами існуючих, які зі зрозумілих причин майже завжди більше сприяють власним засновникам, ніж тим учасникам, які приєдналися пізніше.

Імперативи географічного розташування України визначає фактичне дотримання принципу «багатовекторності» у зовнішній політиці нашої держави, попри неодноразову зміну її політичних лідерів. Недостатня ефективність такої політики пов'язана скоріше з обмеженістю ресурсів для її забезпечення й хибами реалізації, а не з концептуальними помилками. Не варто забувати, що внутрішньополітична вразливість влади істотно обмежує і її зовнішньополітичний потенціал.

Розташування нашої держави поблизу кордонів Європи робить непрактичними спроби сконцентруватися лише на одному напрямі, залишивши інші розвиватися стихійно або за залишковим принципом. Навіть така потужна країна, як Велика Британія, розміщена на географічній периферії Європейського Союзу, що є одночасно членом ЄС і має традиційно близькі відносини зі США, намагається зберегти між ними баланс. Як зазначає колишній прем'єр Об'єднаного Королівства Т. Блер, критикуючи позицію «евроскептиків» у своїй країні, «якщо мати міцні зв'язки з Європою, у Вашингтоні до нас ставитимуться з більшою повагою»¹⁸². Іншими словами, ефективна взаємодія України із сусідами до певної міри дає змогу використовувати їх потенціал для підвищення власної привабливості.

¹⁸² Блер Т. Шлях / Тоні Блер ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Темпора, 2011. – С. 507.

4.1. Західний вектор: інтеграційний ідеал і реальність сусідства

Якщо говорити про значення зовнішніх партнерів у здійсненні модернізації в Україні, то найбільша роль з огляду на географічні чинники, безперечно, належить Європейському Союзу, який є найближчим до нас серед гравців, що мають високий потенціал впливу на глобальні процеси та сформовані на основі порядків відкритого доступу. Хоча, варто визнати, членство України у цій структурі в середньостроковій перспективі є нереалістичною метою, Європейський Союз є безальтернативним як політичний та економічний партнер, і орієнтування на нього визначає пріоритетний напрям інтеграційних зусиль. ЄС виконує й особливу роль зразка функціонування порядків відкритого доступу в суспільствах, найбільш культурно близьких до українського. Хоча нині адекватно відтворити цей зразок в Україні неможливо, та й навряд чи доцільно, складно переоцінити його роль як джерела натхнення не лише для ініціаторів реформ, а й широких верств населення.

Водночас структурні різнопланові проблеми, які постали перед Європейським Союзом, наочно продемонстрували, що держава – член ЄС може бути захищена від негативних впливів лише завдяки здійсненню власної ефективної економічної політики. Навіть за найліпших умов європейська інтеграція є лише інструментом, який надає додаткові можливості для прискорення розвитку держави, і може розглядатися лише як засіб, що пом'якшує негативні впливи та кризові явища, але не забезпечує повного захисту від них. Понад те, найбільш імовірно, що наслідком кризи стане інституалізація концепту дворівневої або двошвидкісної Європи з тими чи іншими варіаціями¹⁸³. У цьому контексті стратегічно більш вигідною для України в середньостроковій перспективі є позиція зовнішнього союзника-партнера, ніж інсайдера з недостатнім впливом на процес вироблення спільної політики.

Разом з тим статус особливого партнерства з ЄС потребує не лише ціннісної сумісності українських порядків із європей-

¹⁸³ Снігир О. В. Трансформація Європейського Союзу під впливом кризи єврозони. Висновки для України : аналіт. доп. / О. В. Снігир, С. А. Гуцал. – К. : НІСД, 2012. – С. 39.

ським устроєм, не менш важливим є ступінь інтеграції, участь України у вирішенні загальноєвропейських проблем, насамперед безпекових та інфраструктурних. Такий рівень взаємодії України та ЄС не має противників усередині євроспільноти, водночас у перспективі цілком може стати надійним фундаментом для подальшого поглиблення співпраці.

Головним завданням Євросоюзу, реалізованим у межах ініціативи Східного партнерства, мало бути поступове втягнення пострадянських країн у правове поле ЄС із дотриманням уже традиційної тактики «впливати, але не втручатися» і без надання особливих преференцій комусь із учасників. Цю ініціативу варто розглядати як довгострокове поле для створення комунікаційних зв'язків, розширення співпраці зі структурами громадянського суспільства в регіоні, підвищення соціальної активності населення пострадянських країн. Східне партнерство не є програмою допомоги чи інфраструктурним проектом, а скоріше політичною пропозицією країнам регіону зміцнювати зв'язки з ЄС, яка надає досить дієві механізми взаємодії¹⁸⁴.

Цілком очевидним є економічний складник співпраці з ЄС як джерелом інвестицій і технологій. Водночас така взаємодія матиме й важливі внутрішньополітичні наслідки. З огляду на те, що стійкість порядків відкритого доступу забезпечується наявністю значної кількості незалежних один від одного й достатньо дієвих економічних і політичних акторів, а також на той факт, що організація «некомерціалізованих» громадських структур потребує додаткових ресурсів і соціального, і економічного капіталу, взаємодія з ЄС дає змогу полегшити відповідний перехід.

Зарубіжна підтримка неприбуткових організацій сприятиме розширенню політичного «порядку денного», забезпечить додаткову стійкість політичної системи, адже, крім конкуруючих за владу суб'єктів політичного процесу, отримають додатковий потенціал актори, чия діяльність спрямована на захист самих «правил гри». Взаємодія з європейськими структурами, насамперед правозахисними, важлива і як додаткова гарантія

¹⁸⁴ *Європейський проект та Україна* / А. В. Єрмолаєв, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова [та ін.]. – К.: НІСД, 2012. – С. 72.

демократичного характеру подальшої еволюції української політичної системи.

Водночас необхідно чітко усвідомлювати, що виконання Європейським Союзом функції зовнішнього гаранта демократичного ладу має лише відносний за рівнем ефективності позитивний ефект, причому не лише щодо сусідів, а і щодо власних членів. Як уже зазначалося, вступ до ЄС не став вирішальним для вирішення внутрішніх проблем південно-західних сусідів нашої держави.

Частина еліт у цих країнах намагається зберегти джерела ренти, характерної для природних держав. Така поведінка ставить під загрозу доступ відповідних країн до європейських фінансових фондів.

Спільною з Україною проблемою для зазначених держав є численні спроби використання в політичній конкуренції «гри за правилами» – прискорена трансформація переможцями в електоральній конкуренції інституційної основи політичної системи для фіксації свого становища чи, як мінімум, максимального ослаблення власних конкурентів. Відповідні дії істотно знижують вплив електорату на процеси політичної конкуренції, підриваючи тим самим її ефективність.

Найбільше занепокоєння міжнародної спільноти викликає ситуація в Угорщині. Там на парламентських виборах 2010 р. партія Фідес, очолювана Віктором Орбаном, на тлі розчарування правлячою соціалістичною партією набрала понад половину голосів виборців. Водночас особливості виборчої системи призвели до того, що їй дісталось 2/3 депутатських мандатів. Це дало змогу партії, ігноруючи опір опозиції, у стислі терміни змінити конституцію (внесено двозначні з погляду захисту прав людини формулювання, обмежено роль конституційного суду). Законодавчі зміни знизили рівень незалежності центрального банку від уряду, новий закон про вибори ускладнив становище малих партій, крім того створено наглядовий орган за медіа, що має право штрафувати їх за недотримання «політичного балансу».

У результаті численних конституційних і законодавчих новацій правляча партія не лише розширила простір для власних дій упродовж періоду парламентської каденції, а й гарантувала собі тривалий вплив через призначених нею посадових осіб

незалежно від результатів виборів, оскільки термін їх повноважень значно перевищує електоральний цикл¹⁸⁵.

Менш радикальний, але, по суті, подібний сценарій був реалізований у Румунії. У першій половині 2012 р. у рекордно короткі строки депутати Соціал-ліберального альянсу прем'єра В. Понти обмежили права конституційного суду, зняли з посад керівників обох палат парламенту, керівництво громадського телебачення та уповноваженого з прав людини. Також було змінено процедуру імпічменту президента, посаду якого обіймав політичний противник В. Понти Т. Бесеску¹⁸⁶.

І в угорському, і в румунському випадках структури ЄС фактично виконували функцію зовнішнього щодо політичних систем цих країн елемента «стримувань і противаг», протидіючи процесам монополізації влади з використанням дипломатичного тиску й загрози фінансових санкцій. Відповідні зусилля мали певний успіх, проте остаточно визначити його рівень можна буде лише аналізуючи подальший розвиток політичних процесів у згаданих країнах.

Як доводить болгарський дослідник Д. Смілов, відповідна ситуація у країнах – нових членах ЄС до певної міри викликана не лише особливостями політичної та економічної ситуації у відповідних суспільствах, а й самим процесом підготовки приєднання до Союзу. Необхідність досягти копенгагенських політичних критеріїв і дотриматися вимоги «діючої ринкової економіки <...>, здатної витримати тиск конкуренції» вимагали перехідного консенсусу, коли жоден політичний гравець не міг відмовитися від відповідних зобов'язань. Ціною досягнутих успіхів було обмеження простору політичної конкуренції між провідними політичними партіями. Це знизило їх потенціал у сфері мобілізації громадської підтримки та створило простір для появи нових політичних гравців популістського зразка, що просувають націоналістичні ідеї та

¹⁸⁵ *Democracy in Stake in Hungary. The Orban government's Constitutional Revolution : Report / Norwegian Helsinki Committee.* – Oslo : Norwegian Helsinki Committee, 2012. – С. 3–8, 12.

¹⁸⁶ *Юсин М.* Румунію признали не совсем Европой. ЕС Может оставить Бухарест без денег и без Шенгена / Максим Юсин // Комерсантъ Украина. – 2012. – № 113 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ua/doc/1983439>

наголошують на імперативах особистої чесності й порядності політиків¹⁸⁷.

До певної міри відповідні наслідки є майже невідворотним побічним ефектом будь-якого послідовного курсу реформ, підтримуваного елітним консенсусом, який знижує імовірність гнучкого реагування на проблеми, що виявляються у процесі їх реалізації.

Водночас той факт, що негнучкість реформаторів значною мірою була вимушеною, свідчить, що ціною прискорених трансформацій за зовнішнім шаблоном цілком можуть стати хронічні проблеми країни, розв'язання яких може потребувати зовнішнього втручання.

Наслідки відповідної ситуації для спроможності держави належним чином реалізувати свою політичну суб'єктність з метою захисту своїх інтересів можуть бути досить значними й перевищувати здобутки.

Прихильники подальшого розширення всередині Європейського Союзу розглядали взаємодію зі своїми східними сусідами як реалізацію довгострокового плану щодо їх приєднання до союзу як повноправних членів. Вони відкидали підхід до цих процесів як до «стабілізації чи сек'юритизації, щоб вони (східні сусіди – *прим. авт.*) могли успішно «припаркуватися» за межами союзу як корисна буферна зона для ЄС»¹⁸⁸.

Утім стабільна й така, що розвивається, «Європа поза ЄС» є неабияким результатом і для самої євроспільноти, і для суспільств, що з нею межують. При цьому без мобілізуючого ефекту перспектив членства в ЄС і певного дефіциту оперативних заходів реагування Євросоюзу на різні кризи близько його кордонів досягнення навіть такого результату є досить амбітним завданням.

¹⁸⁷ *Смилов Д.* Конфликт конституционализма и демократии в Восточной Европе: за пределами парадигмы переходного периода / Даниель Смилов // Сравнительное конституционное обозрение. – 2012. – № 4. – С. 35, 42.

¹⁸⁸ *Copsay N.* Poland, Sweden and Making of the EU's Eastern Partnership / Nathaniel Copsay // Ambitions and Expectations of the Eastern Partnership / Research Center of the Slovak Policy Association. – Bratislava-Kyiv : ADIN, 2011. – P. 11.

4.2. Україна та Росія: спільність викликів, проблематичність спільної відповіді

Успішність модернізаційних зусиль в Україні тісно пов'язана з перебігом відповідних процесів у Російській Федерації. Обидві країни є спадкоємницями радянського модернізаційного проекту. Траєкторія розвитку російського й українського суспільств після розпаду СРСР, попри закономірні відмінності, була в загальних рисах досить подібною. Відповідно основні виклики, на які необхідно дати відповідь, мають чимало спільних ознак, а подекуди майже абсолютно збігаються. Це, власне, і дало змогу в одному з розділів монографії, у якій розглядалася сучасна ситуація в Україні, часто посилатися на отримані російськими науковцями результати під час досліджень актуальних проблем розвитку сусідньої країни.

Водночас, як це не парадоксально звучить, саме значна подібність проблем, що стоять перед Україною та Росією, заважає об'єднанню зусиль для їх спільного вирішення. Як зазначає український дослідник В. Чалий, «якби після розвалу СРСР Російська Федерація продемонструвала перспективні та привабливі моделі модернізації, прискореного економічного та інноваційного розвитку, урахування інтересів громадян тощо, тоді простір, у якому перебувала б і Україна, був би створений органічно. Понад те, дуже швидко це зумовило б поєднання спільних інтересів країн ЄС і країн пострадянського простору»¹⁸⁹.

Натомість особливості політичних практик і українського, і російського істеблішменту, його орієнтованість на групові й корпоративні інтереси ускладнюють досягнення стійких взаємовигідних домовленостей на рівноправній основі. Фіксація домінування більш сильного партнера, очевидно, не вигідна слабшому, не говорячи вже про значний конфліктогенний потенціал такого варіанта взаємодії. Значна асиметрія вигоди від взаємозв'язків становить загрозу для двосторонніх відносин у стратегічній перспективі. Зусилля, докладені стороною-бенефіціаром *societas leonina* для збереження вигідного для себе статус-кво, знижуватимуть імовірність здійснення реформ, необхідних для переходу до порядків відкритого доступу, в обох країнах.

¹⁸⁹ Чалий В. «Повернення» України стало б символом панування Росії на просторі СРСР / Валерій Чалий // День. – 2012. – № 145–146. – С. 4.

Варто підкреслити, що йдеться не про досить поширені в окремих суспільних колах України побоювання щодо можливості втрати суверенітету й відновлення в тій чи іншій формі союзної держави (хоч саме по собі існування таких почуттів ускладнюватиме участь України у будь-яких інтеграційних проектах, очолюваних Росією). Загалом можна погодитися з російським дослідником Д. Треніним, який стверджує, що Росія є постімперською країною із «загостреним прагматизмом», еліти якої не готові витратити наявні в них обмежені ресурси на погоню за ностальгічними химерами, а демографічна криза унеможлиблює експансіонізм. Водночас дослідник указує, що «на нинішньому етапі Росія признає все бывшие советские республики отдельными странами, но еще не воспринимает часть из них как иностранные государства»¹⁹⁰.

За таких умов «прагматизм», про який говорить дослідник, на практиці обертається недостатнім урахуванням інтересів партнерів з наслідками у довгостроковій перспективі, про які йшлося вище. Яскравим прикладом тут можуть бути наявні суперечності між Україною та Росією з приводу укладеної у 2009 р. угоди щодо поставок природного газу.

Крім уже наведених причин, що знижують імовірність успішності об'єднання зусиль України та Росії для спільного переходу до порядків відкритого доступу, існують й інші обставини. Так, низка викликів, які стоять перед Росією, відсутні в Україні, а необхідність відповіді на них визначатиме відмінність оптимальних напрямів здійснення суспільних перетворень у сусідній країні.

Одним із викликів, який має фундаментальний вплив на перспективи розвитку Росії, є зростаюча залежність її економіки (і державного бюджету) від експорту нафти й газу¹⁹¹. Прибуткова експлуатація відповідних природних ресурсів істотно змінює становище російської влади в діалозі із суспільством. Держава, фінансовий потенціал якої забезпечується податковими надходженнями, значно більше залежна від ви-

¹⁹⁰ *Тренин Д.* Post-imperium: Евразийская история / Дмитрий Тренин. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2012. – С. 39, 270, 313, 314.

¹⁹¹ *Ершов Е.* Новое правило российского кошелька / Евгений Ершов // ПОЛИТ.РУ. – 2012. – 12 июля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/article/2012/07/06/root/>

борців – платників податків. Останні, своєю чергою, активно цікавляться питанням, на що витрачаються зібрані в них кошти. За умов, коли влада отримує доходи від природної ренти, її економічна основа значно менше залежить від легітимності в очах населення. Фактично, владі достатньо, щоб громадяни просто залишалися пасивними, вона навіть має змогу цю пасивність купувати, витрачаючи доходи від ресурсної ренти на соціальні програми.

Відповідно наявна основа для «рентоорієнтованої поведінки» суб'єктів політики, які намагаються узурпувати права на розподіл і перерозподіл ресурсів із використанням силового потенціалу держави. Вони витрачають надмірні зусилля на розподіл існуючого продукту і знижують рівень виробничих зусиль, спрямованих на створення нової вартості чи знань. Цілковитою закономірною є бажання переможців у конкурентній боротьбі за доступ до ресурсів зафіксувати статус-кво. Разом з тим приток у країну валюти, зростання грошової маси й занепад національної промисловості¹⁹², посилення структурних деформацій, викликаних штучною підтримкою за рахунок ресурсної ренти недієздатних без неї секторів економіки¹⁹³, обмежують економічну основу для формування елітних груп, які б підтримували інші економічні стратегії.

Не викликає сумнівів, що перерозподілені ресурсні доходи позитивно позначилися на добробуті, зокрема, й пересічних росіян, сприяли зростанню якості рівня споживання населення. Понад те, саме ресурсна рента уможливила формування в Росії відносно чисельного, особливо порівняно з іншими пострадянськими країнами, середнього класу, чії політичні вимоги стали помітними під час останньої парламентської та президентської кампаній. Водночас уже сам розмір території та кількість населення Російської Федерації унеможливають розвиток по-

¹⁹² *Магомедов А. К.* Российская нефть и рентоориентированная стратегия: к пониманию природы политических стимулов российской власти / А. К. Магомедов, Р. Н. Никеров // Россия и современный мир. – 2010. – № 4. – С. 163, 167, 174–175.

¹⁹³ *Гэдди К.* Российская экономика: как слезть с «сырьевой иглы» / Клиффорд Гэдди, Бари У. Икес // Россия – 2020: Сценарии развития / под ред. М. Липман, Н. Петрова; Моск. Центр Карнеги. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. – С. 169–171.

літичної ситуації в цій країні за класичним сценарієм *petrostate*, як, наприклад, у Саудівській Аравії, Кувейті чи Брунеї. Отриманих доходів від продажу природних ресурсів недостатньо для забезпечення такого рівня життя населення, який би гарантував його політичну пасивність. А в разі різких коливань цін на енергоносії під загрозою може опинитися навіть забезпечення його базових потреб.

У цьому контексті поглиблена інтеграція України (та, з аналогічних міркувань, Білорусі) через збільшення кількості населення й частки промисловості з вищим ступенем обробки теоретично могла б стимулювати нового суб'єкта розвитку до прискорення модернізації. Водночас відповідний ефект був би помітним лише за умови якщо не рівномірного з внутрішньоросійським, то принаймні серйозного перерозподілу ресурсної ренти на нові території та групи населення, що знову ж таки суперечить наявним інтересам елітних груп сусідньої країни.

Одночасно і викликом, і ресурсом для Росії є її велика територія. У контексті викликів ідеться не лише про т.зв. тиранію відстаней, тобто необхідність забезпечувати соціальну комунікацію та здійснювати управління дисперсно розселеним населенням за наявності серйозних перешкод для соціальних контактів між жителями різних регіонів. Посилює проблему необхідність контролю над віддаленими від політичних центрів малонаселеними територіями, що неможливо без їх належного освоєння. Останнє ускладнюється несприятливими природними умовами для постійного проживання на них, унаслідок чого таке освоєння потребує значних капіталовкладень чи масштабного застосування примусу. Саме примус широко використовували під час ранніх етапів радянської відповіді на цей виклик.

Без цілеспрямованих зусиль держави стихійні соціально-економічні процеси у відповідних регіонах Російської Федерації призводять до їх депопуляції. Так, з 1991 по 2011 рр. північні території Росії залишили понад 20 млн жителів, тобто майже 20 % населення цих територій станом на 1990 р. За 1990–2007 рр. населення Далекосхідного та Сибірського федеральних округів скоротилося на понад 3 млн осіб. При цьому вектор скорочення чисельності населення мав чітке спрямування із заходу на схід: що ближча до східних кордонів країни тери-

торія, то інтенсивніше на ній скорочувалася кількість населення¹⁹⁴.

Варто зазначити, що територіальний розподіл населення Російської Федерації у спрощеному вигляді може бути описаний за схемою: наявність компактного ядра на захід від Уралу, смуги, що різко звужується, у Західному Сибіру, яка перетворюється на тонку смугу на схід від Байкалу, з окремими точками на дальній периферії. За сучасних умов великі необжиті чи малонаселені російські території є чинником вразливості країни, а не її сили. Для нейтралізації впливу цього чинника необхідна стратегія розвитку російського Далекого Сходу й Сибіру, що ґрунтувалася б на імперативах «подвійної інтеграції» регіону одночасно в загальноросійський та азійсько-тихоокеанський економічні простори, за збереження російською владою не лише формального, а й фактичного контролю над ним¹⁹⁵. Нині спроби відповісти на цей виклик у спостерігачів скоріше асоціюються з управлінськими практиками колоніалізму часів раннього модерну, які виключають належне врахування місцевих інтересів, а отже, прирікають такі проекти на невдачу¹⁹⁶.

У контексті оцінок перспектив українсько-російської кооперації територіальна віддаленість від нашої країни регіонів, що потребують освоєння, істотно обмежить потенціал участі України у відповідних проектах, особливо з огляду на неминучу конкуренцію з боку потужних бізнесових структур азійсько-тихоокеанських країн. Водночас за умов досить високого ступеня економічної та політичної інтеграції України та Росії проекти розвитку Сибіру й Далекого Сходу так чи інакше відволікатимуть ресурси від вирішення проблем, більш актуальних для нашої країни.

¹⁹⁴ *Селин В. С.* Северные регионы России: экономическая динамика и проблемы развития / В. С. Селин // Регион: экономика и социология. – 2011. – № 4. – С. 6; *Соболева С. В.* Риски в формировании демографического потенциала Сибири / С. В. Соболева, Н. Е. Смирнова, О. В. Чудаева // Регион: экономика и социология. – 2011. – № 4. – С. 113.

¹⁹⁵ *Тренин Д.* Интеграция и идентичность: Россия как «новый Запад» / Дмитрий Тренин. – М.: Изд-во «Европа», 2006. – С. 171, 308–309.

¹⁹⁶ *Хайтун А. Д.* Ост-сибирская кампания. Бюрократический проект или поиск долгосрочного решения / Алексей Давидович Хайтун // Независимая газета. – 2012. – 19 июня [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/energy/2012-06-19/9_ost_sibir.html

Вагомим чинником, що знижує привабливість східного вектора інтеграції в очах і українського істеблішменту, і широкого загалу, є перманентна нестабільність на Північному Кавказі. Вона стала наслідком процесів прискореної демодернізації суспільних відносин, формування в регіоні «ланцюга невеликих етнократичних утворень», які існують за рахунок федеральних субсидій на тлі відтоку з них етнічних росіян¹⁹⁷. Проблема не лише у великій кількості ресурсів, що витрачаються на підтримання хоча б мінімального рівня стабільності, та наявності складних безпекових викликів, пов'язаних із ситуацією у відповідних суб'єктах РФ. Менш очевидним і набагато більш загрозливим чинником є ерозія єдиного правового поля держави через неможливість одноманітного застосування правових норм на всій її території. Т.зв. неформальні практики, попри пресинг санкцій держави, реально регулюють соціально-економічні процеси на Північному Кавказі. До того ж їх інститути мають етнічний складник, навіть входять до складу механізму відтворення етнічної ідентичності¹⁹⁸.

Те, що Україна й Росія через уже зазначені причини муситимуть здійснювати модернізацію незалежно одна від одної, жодним чином не означатиме, що результати, досягнуті кожною з країн, не матимуть значення для сусідньої. Успішна побудова в Україні суспільства, де забезпечена вільна й відкрита економічна та політична конкуренція, заснована на принципі верховенства права, сприятиме аналогічним процесам у Російській Федерації. З огляду на культурну близькість країн і пройдений ними спільний історичний шлях, у такому випадку буде завдано серйозного удару по позиціях традиціоналістів, які розглядають домодерні суспільні практики як основу російської ідентичності, постійно наголошуючи на згубності «західних запозичень».

Ще більш радикальний вплив матиме на Україну успішний перехід до порядків відкритого доступу РФ. Об'єднання «м'якої сили» ЄС і реформованої Росії серйозно знизить маніпулятивний

¹⁹⁷ *Тренин Д.* Post-imperium: Евразийская история / Дмитрий Тренин. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. – С. 170.

¹⁹⁸ *Колесников Ю. С.* Экономические аспекты снижения конфликтности на Северном Кавказе / Ю. С. Колесников // Посткризисный мир: глобализация, многополярность, модернизация, институты : материалы междунар. науч.-практ. конф. (Ростов-на-Дону, 20–22 мая 2010 г.) : в 3 т. – Т. 3. – М.: Вузовская книга, 2010. – С. 9–10.

потенціал прихильників збереження статус-кво, а напрацьовані в російському суспільстві алгоритми суспільних трансформацій полегшать їх реалізацію і в Україні¹⁹⁹. На жаль, правильне та обернене твердження: масштабна криза чи в Росії, чи в Україні серйозно знижуватиме шанси на здійснення успішних трансформацій і в сусідній країні. Відповідні наслідки визначені значним взаємовпливом економік, необхідністю збільшення видатків на безпекові потреби, зниження інвестиційної привабливості всього регіону.

Аргументи щодо взаємодії України й Росії можна поширити і на участь в очолюваних нею інтеграційних утвореннях. У будь-якому разі питання двосторонніх відносин навіть у межах ширшого утворення було б домінуючим. Попри закономірну необхідність співпрацювати з такими утвореннями, необхідно враховувати, що «об'єднання лише «слабких країн» без чіткої зорієнтованості на потужну розвинену економіку не забезпечує істотних довгострокових вигод. Понад те, консервація зв'язків у межах союзів «слабких країн» зазвичай супроводжується посиленням неефективності виробництва або погіршенням показників виробничої спеціалізації»²⁰⁰.

Фактично ті самі аргументи висловлює російський дослідник В. Іноземцев, який вказує на суперечність між національними інтересами Росії, пов'язаними зі здійсненням модернізації, та економічними наслідками «консолідації на пострадянському просторі», яка фактично буде пов'язана з об'єднанням сировинних відсталих економік, жодна з яких не стала конкурентоспроможною в індустріальному секторі. Відкриття кордонів у СНГ передбачає закріплення відсталої структури робочої сили, оскільки її використання буде економічно більш вигідним за будь-які інновації. Автор натякає, що мотивом просування механізмів пострадянської інтеграції для нинішньої російської влади є насамперед збереження існуючого соціально-політичного ладу в самій Росії²⁰¹.

¹⁹⁹ Гальчинський А. С. Нотатки радника Президента. Десять років з Президентом України Леонідом Кучмою / Анатолій Гальчинський. – К. : Либідь, 2013. – С. 458.

²⁰⁰ Юрчишин В. Окремі ризики залучення України до сфери економічних інтересів Росії / Василь Юрчишин // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 4–5. – С. 89.

²⁰¹ Иноземцев В. Л. Национальные интересы России на постсоветском пространстве: в чем они состоят и какими должны быть / В. Л. Иноземцев // Россия и современный мир. – 2012. – № 3. – С. 118–199.

Водночас варто усвідомлювати, що поєднання відносної сили та вразливості російської влади може спонукати її до застосування наявних засобів впливу, які поки що достатньо ефективні²⁰². Так, автори доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, присвяченій варіантам участі України в інтеграційних проєктах на пострадянському просторі, вказують на ризики конфліктів в енергетичній сфері, прискорення імпортозаміщення товарів українського походження, створення перешкод для доступу українських товарів і послуг на ринки Росії та учасників Митного союзу, штучне обмеження транзитного потенціалу України тощо²⁰³. Звичайно, за умови відповідного вибору російської сторони істотні втрати України в разі незгоди із запропонованим сусідньою країною варіантом співпраці неминучі. Разом з тим здійснення такого вибору керівництвом Росії значно ймовірніше у випадку «віктимної» поведінки України, а саме демонстрації власної слабкості й наявності потужних внутрішніх конфліктів.

4.3. «Міст між Заходом і Сходом»: проблеми конструювання

Міркування щодо взаємного впливу модернізаційних успіхів і невдач України й Росії з певними застереженнями (викликаними меншим розміром, а отже, впливом суб'єктів) можна поширити й на інші східноєвропейські «православні» країни – Білорусь і Молдову. Понад те, рівень сумісності національних інтересів цих держав і України навіть вищий, що посилює потребу в кооперації для вироблення спільної позиції із взаємно актуальних питань. З огляду на наявний потенціал особлива роль у формуванні нового міжнародного суб'єкта належить Україні. Водночас необхідно усвідомити, що «вікно можливостей» не є дуже широким. Можливим стратегічним вибором потенційних партнерів у відповідь на проблеми дефіциту внутрішніх ресурсів для модернізації може бути високий рівень інтеграції із сусідніми країнами, який значно звузить межі їх зовнішньополітичного вибору.

²⁰² Шерр Д. Україна, Росія, Європа / Джеймс Шерр // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 4–5. – С. 71–72.

²⁰³ Україна в інтеграційних процесах на пострадянському просторі: моделювання альтернатив : аналіт. доп. / І. В. Клименко, Ю. М. Харазішвілі, О. М. Шаров, І. В. Ус. – К. : НІСД, 2013. – С. 63–64.

Певним прикладом трансформації національних цілей при збереженні високого темпу суспільних перетворень для України може стати Турецька Республіка. Країна, яка тривалий час прагнула набути членства у Європейському Союзі, схоже, не зможе досягти своєї мети в середньостроковій перспективі. Утім це не завадило їй ефективно співпрацювати з країнами ЄС в економічній сфері (на торгівлю з ними припадає понад 50 % експортно-імпортних операцій, із січня 1996 р. діє Митний союз, із країн ЄС надходить найбільше інвестицій²⁰⁴) та претендувати на самостійну роль у міжнародних відносинах як мосту між Європою та Близьким Сходом і Центральною Азією.

В економічному аспекті скорочення частки ЄС у загальному обсязі торгівлі Туреччини за одночасного збереження зростання абсолютних показників торговельного обороту свідчить про розвиток економічних відносин з новими партнерами за рахунок «надлишкових потужностей» динамічно зростаючої турецької економіки. У політичному аспекті Туреччина позиціонує себе як форпост демократії на Близькому Сході та пропонує арабським сусідам власний досвід взаємодії ісламу та світської держави, знаходячи помітний відгук у зазначених суспільствах²⁰⁵.

Хоча прагнення набути членства в ЄС було вагомим стимулом для демонтажу обмежень політичної конкуренції, які накладала особлива політична роль армії, що упродовж ХХ ст. неодноразово виконувала роль вищого арбітра в політичних конфліктах²⁰⁶, відповідні кроки стали наочним доказом зрілості політичної системи Турецької Республіки. Побоювання щодо узурпації влади ісламістами й розвитку ситуації в країні за іранським сценарієм не реалізувалися, хоча певні проблеми стосовно консолідації демократичного ладу ще актуальні.

Відсутність у правлячих поміркованих ісламістів публічної довгострокової програми заважає консолідації політичного про-

²⁰⁴ Мхітарян М. Стан та перспективи україно-турецьких відносин : аналіт. зап. / М. Мхітарян // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2011. – Травень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/472/>

²⁰⁵ Свистунова И. А. Ближний Восток во внешней политике Турции в XXI в.: региональная стратегия / Ирина Александровна Свистунова // Проблемы национальной стратегии. – 2012. – № 4. – С. 50–51, 53.

²⁰⁶ Киреев Н. Г. История Турции. XX век / Н. Г. Киреев. – М. : ИВ РАН : Крафт+, 2007. – С. 338, 360.

цесу в Туреччині. Вестернізована частина населення та секулярні еліти побоюються, що демократизація політичних процесів не є кінцевою метою, а лише засобом консолідації влади, після чого її політика зміниться²⁰⁷. Стабільний характер успіхів Турецької Республіки залежить від того, чи не піддасться правляча еліта спокусі згорнути політичні конкуренцію, зафіксувавши своє домінуюче становище, що одночасно призведе до радикалізації її опонентів. Про ймовірність такого варіанта свідчать і масові протести проти політики правлячої партії в червні 2013 р. Виклик потенційної консервації успішними реформаторами «опікунських функцій» над суспільством актуальний і для України.

Висновки до розділу

Географічне розташування України між двома потужними інтеграційними проектами зумовлює необхідність співпраці з ними обома, підвищення ролі нашої держави як посередника між ними. Водночас прискорена інтеграція в ЄС можлива лише після, а не до кардинальних реформ у самій Україні. При цьому надмірний акцент на досягненні формальних критеріїв, необхідних для членства в ЄС, у реальності може стати не локомотивом, а гальмом модернізації.

Поглиблена участь в інтеграційних проектах, ініційованих Російською Федерацією, загрожує гальмуванням необхідних перетворень, консервацією існуючого устрою. Необхідним є пошук балансу між політичними амбіціями авторів пострадянських інтеграційних проектів і потенційними економічними вигодами від співпраці з країнами – учасниками таких проектів.

Успішні внутрішні реформи дадуть змогу Україні відігравати важливу роль у регіоні й поліпшити умови для інтеграції в ЄС у майбутньому. Їх провал актуалізує зовнішні виклики для суверенітету й територіальної цілісності нашої держави, посилять ризик фіксації її периферійного становища у процесах глобального розвитку.

²⁰⁷ *Сергеев В. М.* Модернизация и политический ислам в Турции / В. М. Сергеев, С. Н. Саруханян // *Полития. Журнал политической философии и социологии политики.* – 2012. – № 4. – С. 148.

ВИСНОВКИ

Попри потужне прагнення суспільства до стабільності, втому від численних соціальних новацій, далеко не всі з яких були вдалими, Україна не спроможна законсервувати політико-економічну модель, у якій нині існує. Насамперед це зумовлено тим, що відповідна модель не забезпечує не лише подальшого розвитку країни, а й навіть збереження набутого рівня. Збільшення ефективності використання й досі потужного потенціалу, яким володіє наша країна, потребує значного зростання інтенсивності соціальної конкуренції та формування відповідної політичної, економічної та правової інфраструктури, яка гарантувала б її ненасильницький характер.

Послідовність кроків, спрямованих на створення такої інфраструктури, демонтаж структурних обмежень конкуренції в політичній та економічній сферах, конкретний зміст відповідних заходів мають стати предметом подальших науково-експертних досліджень і дискусій. Водночас є низка умов, без урахування яких зусилля реформаторів не забезпечать сталого позитивного результату.

Першою і головною з них є необхідність відштовхуватися від наявних ресурсів, а не ідеальних схем. Чимало суспільно корисних інститутів і практик, які існують у розвинених країнах, спираються на накопичені відповідними суспільствами економічні ресурси й соціальний капітал. Без цих чинників, попри всі зусилля, витрачені на імплементацію відповідних інститутів в Україні, останні залишатимуться переважно імітаційними. Без концентрації наявних обмежених ресурсів на забезпеченні виконання найважливіших функцій суспільного управління, чіткого визначення пріоритетів реформ останні просто зупиняться, причому з високим ступенем імовірності погіршиться ситуація, що існувала до спроб їх здійснити.

Реалізація програми реформ неможлива без доступу до механізмів публічної влади й наявності відповідної політичної

команди. Водночас небезпечною і для самих реформаторів, і для всього українського суспільства ілюзією є можливість успішного здійснення реформ «явочним порядком», директивним методом запровадження розроблених компетентними експертами програм, користь від яких стає очевидною в міру їх реалізації. Неминучі в будь-якому масштабному проекті прорахунки й невдачі швидко вичерпають кредит довіри до влади. Без стабільної суспільної підтримки навіть найліпші ініціативи «зверху» будуть зупинені соціальною інерцією.

Своєю чергою, помилковою тактикою здобуття суспільної підтримки є спроби наголошувати лише на потенційних позитивних результатах власного плану дій, приховуючи його побічні наслідки. Популізм – це досить ефективний інструмент для здобуття політичної влади, але не для її утримання в ситуації, коли відсутні економічні ресурси для виконання обіцяного. Переконати пересічних громадян у необхідності заходів, пов'язаних із труднощами та обмеженнями для них, – складне завдання. Проте без його вирішення стартова підтримка реформ швидко зникне, а політична команда, що їх ініціювала, і конкретні програми реформування будуть дискредитовані.

Амбітне завдання переконати громадян у необхідності поступитися певними власними інтересами заради здійснення суспільних трансформацій не може бути реалізоване, якщо видатки реформ не будуть адекватно розподілені між різними соціальними прошарками. Жоден з них окремо не має достатніх ресурсів, які можна вилучити для забезпечення здійснення необхідних Україні соціальних перетворень. Понад те, як доводить і український історичний досвід, і досвід інших країн, спроби свідомо вивести певну соціальну групу за межі дії несприятливих наслідків суспільних змін, надаючи їй формальних чи неформальних преференцій, не лише дискредитують ідею реформ, а й істотно знижують імовірність їх успішної реалізації.

Значна частка суспільних ресурсів за таких умов витрачається на забезпечення примусу незадоволених. Викликана наявністю привілеїв суспільна дезінтеграція ставить під сумнів незворотність суспільних трансформацій, збільшує ризики масштабних соціальних конфліктів, наслідки яких здатні відкинути розвиток країни далеко назад.

Довгострокова стійкість порядків відкритого доступу в суспільствах, які до них перейшли, значною мірою забезпечується циклічністю режимів більшого чи меншого обмеження конкуренції. Високий рівень ненасильницької конкуренції є ефективним локомотивом суспільного розвитку, проте відповідний режим функціонування соціуму виснажливий для соціального капіталу.

Складність ситуації в Україні полягає в тому, що необхідно здійснити прискорений розвиток за умов недостатності рівня довіри в суспільстві. Відповідні обставини підвищують ризик наростання деструктивних форм конкуренції та дезінтеграції українського суспільства в майбутньому. Фактично завдання, що стоїть перед реформаторами, полягає в побудові дієздатних основних суспільних інститутів, які створять точку опори для конкурентної економічної діяльності. Усунення ризиків насильницької конкуренції сприятиме розширенню та злиттю природним чином утворюваних мереж довіри, переходу їх у публічний простір, зростанню кількості впливових політичних акторів, що посилить рівень і якість змагальності в політичному процесі.

Успішний економічний розвиток, стимульований усуненням бар'єрів для конкуренції, у перспективі має створити економічну базу для розширення сфери якісних публічних послуг, поступового зростання рівня соціальних гарантій, що дасть змогу забезпечити гармонізацію інтересів різних соціальних груп і посилити рівень кооперації в суспільстві. Якщо після вирішення зазначених завдань боротьба між виразниками конкуруючих суспільних інтересів набуде неантагоністичного характеру, а основні політичні гравці не прагнути будуть демонтувати утворену політико-економічну систему, консолідація порядків відкритого доступу буде загалом завершена. Стабільність нового соціального устрою надалі значною мірою підтримуватиметься природним перебігом політичних, соціальних та економічних процесів.

До цього моменту стійкість нової системи потребуватиме цілеспрямованої підтримки з боку потужного політичного актора (акторів). Основою неконсолідованих порядків відкритого доступу будуть реформовані публічні інститути. Своєю чергою, ефективність останніх забезпечуватиметься постій-

ним контролем політичної команди реформаторів. Натомість політичний контроль суспільства за діяльністю самих реформаторів (особливо на перших етапах) ослаблюватиметься ситуацією розбалансованості політичних інститутів.

При цьому необхідно враховувати, що радикальні трансформації суспільних порядків неможливі без порушення певних усталених, хоча часто нелегітимних інтересів, а переваги нового устрою зазвичай усвідомлюються суспільством за певний період. При цьому організована політична опозиція, найімовірніше, упродовж певного часу складатиметься переважно з прихильників збереження статус-кво. Відповідна обставина призводитиме до зниження рівня конструктивності політичної дискусії.

Перемога організованих противників реформ у конкуренції за підтримку електорату під час чергових виборів породжує ризик згортання реформ на початкових стадіях і дискредитації потенційно успішних стратегій перетворень, унаслідок чого можуть бути політично унеможливлені повторні спроби їх застосувати. Реформатори повинні досягти видимих і відчутних для більшості громадян успіхів у межах електорального циклу, хоч сам процес консолідації порядків відкритого доступу, імовірно, потребуватиме значно тривалішого періоду.

Зазначені політичні обмеження істотно підвищують рівень залежності успіху реформ від якості політичної команди, що їх ініціює. Очевидними є високі вимоги до їх компетентності, актуальні навіть до початку реалізації реформ ще на стадії консолідації суспільної підтримки відповідного політичного курсу. Політична сила, яка очолить реформи, також постане перед спокусою інституційно зафіксувати своє домінуюче становище в разі успішності функціонування переважно ієрархічних оновлених державних органів влади. Якщо реформатори надовго залишаться в ролі «опікуна безвідповідального суспільства», навіть стабільність досягнутих економічних успіхів постане перед серйозним викликом, не говорячи вже про дуже складні проблеми забезпечення довгострокової стійкості політичної системи.

Успіх у консолідації порядків відкритого доступу безпосередньо залежатиме від підтримання високого рівня політичної підтримки команди реформаторів, що потребуватиме ротаций

у її складі, розширення за рахунок консолідації з новими політичними союзниками. Проте важливість першого, початкового етапу реформ визначає необхідність формування основи цієї команди ще до їх початку. Якщо не розглядати випадки гіпотетичних форс-мажорних сценаріїв розвитку ситуації в Україні, наслідком яких стане фрагментація наявної політико-економічної конструкції, фактично єдиним імовірним варіантом є ініціювання переходу до порядків відкритого доступу групами з існуючого політичного та економічного істеблішменту.

Успішне здійснення переходу до порядків відкритого доступу сприятиме зростанню статусу українського істеблішменту і його ролі в регіональній і навіть глобальній взаємодії, істотному збільшенню обсягу економічних і політичних ресурсів, до яких він отримає доступ. Водночас ціною відповідних благ буде значно вищою ймовірність поразки його конкретних представників у політичній чи економічній конкуренції, яка посилиться внаслідок відповідних суспільних трансформацій.

Наявні й істотні супутні ризики для ініціаторів реформ, пов'язані з невдачею реалізації запропонованого ними проекту або з можливістю вибіркового використання правосуддя для притягнення до відповідальності за дії, здійснені в минулому, у процесі чи до початку здійснення переходу до порядків відкритого доступу. Тому попри об'єктивно існуючі ризики для становища українського істеблішменту при реалізації інерційного сценарію розвитку суспільно-політичних процесів, значна частина його представників може оцінювати як більш прийнятний спосіб здійснення реформ їх частковий характер зі збереженням основних рис наявної політико-економічної системи.

У зовнішньому аспекті перехід до порядків відкритого доступу пов'язаний із двома основними викликами. Першим із них є необхідність істотної адаптації до українських умов сценарію політичних та економічних перетворень, який реалізовувався в державах, що стали членами Європейського Союзу в минулому десятиріччі. Ситуація у країнах – «нових членах» ЄС, розташованих у басейні Дунаю, наочно свідчить про те, що прискорене, а тому штучно форсоване запровадження необхідних для повної інтеграції стандартів має вагомі побічні наслідки, що негативно впливають на розвиток країни у дов-

гостроковій перспективі. Разом з тим необхідність тісної взаємодії з ЄС визначає потребу здійснення реформ в Україні у такий спосіб, щоб була забезпечена можливість високого рівня співпраці з об'єднаною Європою в усіх важливих для сторін сферах.

Приклад близького сусіда і вже сьогодні важливого партнера України – Туреччини – свідчить, що успіх «поряд з ЄС», а не у його складі, цілком можливий. Зазначений приклад є наочним і стосовно ризиків цього шляху. Найбільш вагомим з-поміж таких ризиків є проблема забезпечення довгострокової внутрішньополітичної стабільності на основі ненасильницької політичної конкуренції за умов недостатньо розвинутої її інфраструктури та відповідних політико-правових традицій. Водночас уникнути цього ризику без делегування значної частини суверенних повноважень держави зовнішнім суб'єктам неможливо.

Ще одним зовнішнім викликом у процесі здійснення переходу до порядків відкритого доступу є питання наполегливого спонукання України до інтеграції на пострадянському просторі з країнами, перед якими стоять подібні структурні проблеми. Поглиблення інтеграційних процесів на основі існуючих соціальних порядків, найімовірніше, лише сприятиме їх консервації та ускладнить подальшу модернізацію. Разом з тим потенційне посилення конфліктності між державами регіону, пов'язане з відмовою України від участі у євразійських інтеграційних проектах, матиме аналогічний, якщо навіть не більш потужний негативний вплив на перспективи її розвитку.

Варіант, який нині намагається реалізувати Україна, – посилення економічних взаємозв'язків на пострадянському просторі в різноманітних форматах без посилення політичної інтеграції – є єдиним можливим способом розв'язання цієї суперечності. Водночас його ефективність безпосередньо пов'язана з підвищенням стійкості України до зовнішніх і внутрішніх викликів, що знизить можливості тиску на її політику. Такий стан, своєю чергою, вимагає прискорення модернізаційних процесів усередині країни.

Наукове видання

Паламарчук Максим Олександрович

Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти

Монографія

Літературні редактори: *І. С. Сандул, Н. І. Палій,
І. В. Куницина, О. В. Москаленко*
Коректори: *І. В. Куницина, О. В. Москаленко*
Комп'ютерне верстання: *О. В. Москаленко*

Відповідальний за випуск: *В. М. Сизонтов*

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень
вул. Пирогова, 7А, Київ-30, 01030
Тел./факс: (044)234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 9,5. Наклад 300 пр. Зам. 064

ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010

ДЛЯ НОТАТОК